१२६

नरसिंहसरस्वतीस्तोत्रम्
(वेदनिवेदनिस्तोत्रम्)

श्रीगणेशाय नमः। अथ कश्चित्कविर्नरसिंहसरस्वतीस्तोत्रमिषेण परतत्त्वप्रापकमुपदेशमारभमाणो नमस्क्रियात्मकमंगलेनादौ गन्तव्यं पदं निर्दिशति - *विजयते* इति।

विजय तेऽज यते जयते यतेरिह तमो हतमोहतमो नमः।।
हृदिकदाय पदाय सदा यदा तदुदयो न दयोनवियोनयः।।१।।

अत्र **विजय**शब्दो देवतावाचकत्वान्मंगलार्थः। यदुक्तं ' देवतावाचकाः शब्दाः ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निंद्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा।।' इति। विशेषेण जयतीति विजयः तत्संबुद्धौ हे **विजय** 'सत्यमेव जयति नानृतम्' इति मुंडकश्रुतेः (३-१-६) 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति तैत्तिरीयाच्च ब्रह्मणः सत्यत्वं तस्यैव विजयत्वं च। अत्रोपन्यस्तवाक्येऽनंतादिशब्ददर्शनाद्ब्रह्मणो देशकालवस्त्वनवच्छिन्नत्वात् तत्र वाणीप्रवेशासंभवाद्व्यर्थोऽयं स्तोत्रारंभोद्यम इत्याशंक्याह संबुद्ध्यात्मकैर्विशेषणैः। न जायत इत्यजः तत्संबुद्धौ हे **अज**। उपलक्षणमेतत् इतरविकारव्यावर्तकम्। षड्भावविकारशून्येत्यर्थः। हे **यते** स्वेच्छोपात्तसंन्यासिरूप। एतेनास्मदादिवत्कर्मोपात्तपारतन्त्र्यदेहवान्नायमिति सूचितम्। यदुक्तं भाष्यकृता - "अजोऽपि सन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपोऽप्यव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि च सन् मायया देहवानिव जात इव च संलक्ष्यते भक्तानुग्रहार्थमेव" इति अतोऽस्य सगुणत्वाद्वाणीप्रवेशसंभवः। पुनश्च - हते मोहतमसी स्वभक्तानां येन सः तत्संबुद्धौ हे **हतमोहतमः**। इदमेवावतारप्रयोजनमिति सूचितम्। ईदृश हे नरसिंहसरस्वति। **यतेः** यतनशीलस्य निर्जितेन्द्रियग्रामस्य। "ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च त" इत्यमरात्। हृदि विद्यमानं **तमो**ऽज्ञानं जयतीति **जयत्** तस्मै। एतेन भगवत्प्रसादात् हार्दतमोजयः सुकर इति सूचितम्। तज्जयरूपविक्षेपावरणशक्तिमायानिरासोत्तर-मव्यवहितकाल एव कं निरतिशय सुखं स्वरूपं "सुखस्यात्मनो रूपं" इति भागवतोक्तेः तद्ददातीति कदं तस्मै **कदाय**, **ते** तव **पदाय** (**सदा**) **नमः** प्रह्वीभावोऽस्तु। प्रह्वीभाव नाम स्वात्मनः परमात्मैकत्वसमर्थनम्। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाँसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहे ब्रवीम्योम्" इति काठकोक्तेः, "गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्" इति स्मृतेश्च पदशब्दवेद्यं स्वरूपं ज्ञेयम्। अत्र षष्ठ्यर्थो राहोः शिर इतिवदौपचारिकभेदोऽवगन्तव्यः। तर्हि किमिति सर्वे न मुच्यन्ते तेन पदेनेत्यत आह- **यदा** दैवयोगात् यति**हृदये** **तदुदयः** तस्य पदस्य उदयोऽहं ब्रह्मेत्यपरोक्षानुभवो भवतीति शेषः। तदा "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य

कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर" इति श्रुतेः "तदधिगम उत्तरपर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" "इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" इत्युत्तरमीमांसासूत्राभ्यां च तत्त्वज्ञानोत्तरं भाविजन्मप्रदकर्माभावात् दयया ऊनाः न्यूनाः या विविधयोनयः ताः **दयोनवियोनयः न** भवन्तीत्यर्थः। अन्यथा भवन्त्येव। यदुक्तं काठके - "इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः। ततः सर्गेषु लोके शरीरत्वाय कल्पत" इति। स्मृतावपि - "तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु" इति। द्रुतविलंबितवृत्तमिदम्। नरौ भरौ इति लक्षणात्।।१।।

एवं पदशब्दवेद्यं देहत्रयातीतं ज्योतिर्मयं ब्रह्म यतयो हृदये उद्गतं पश्यन्तीति मुण्डकश्रुत्युक्ततात्पर्यमुक्तम्। तथाहि मुण्डके "अंंतःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः" इत्यादि। अथ यतिहृदये तत्पदोदयोऽपि कामनिरासेन भवतीत्याह - उदयते इति।

उदयतेऽनयतेर्न यतेर्यदा मनसि कामनिकामगतिस्तदा।।
पदुदयो हृदयौकसि ते सिते भवति योऽवति योगिवराऽवरान्।।२।।

निर्गुणयोगोऽस्ति येषां ते योगिनः तेषां मध्ये यो वरः श्रेष्ठः तत्संबुद्धौ हे **योगिवर**। अयतिः शिथिलाभ्यासी तथा न भवतीत्य**नयतिः** तस्य दृढाभ्यासिनः **यतेः** संन्यासिनः **मनसि** शुद्धांतःकरणे। **कामनिकामगतिः** "अहंकारचिदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः। इदं मे स्यादिदं मे स्यादितीच्छाः कामशब्दिताः।।" इत्युक्तलक्षणा ये कामास्तेषां निकामगतिर्यथेष्टविलासो(यदा) **नोदयते** न भवति **तदा** कामगत्यभावात् **सिते** सत्त्वप्रभावे **हृदय**रूपगृहे त्वद्भक्तस्य यतेरिति शेषः। **पदुदयः** पूर्वोक्तलक्षणपदप्राकट्यं भवति। पूर्वं विद्यमानस्य पदस्य विस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनोदयरूपप्राप्तिर्बोध्या। अन्यथा तस्योदयास्तसत्त्वे घटादिव-दनित्यत्वं स्यात्। अत्र श्रुतिः -"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते।।"इति। एवं च कामसत्त्वे ईप्सितकामलोकगतिः। कामाभावे च ब्रह्मप्राप्ति इत्यर्थात् सिद्धम्। उक्तं चाथर्वणिके "कामान् यः कामयते मन्यमानस्स कामभिर्जायते तत्र तत्र। पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविली-यन्ति कामाः।।"(मुं. ३-२-२) इति। स पदुदयः कथंभूत इति चेत्तदुच्यते। यः पदुदयः **अवरान्** मध्यमाधिकारिणो यतीन् **अवति** अविद्याकामकर्मादिभ्यो रक्षति। "तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता।।"इति।।२।।

भवति भावभवोऽवभवो यदा भवति कामनिकामहतिस्तदा।।
भवति मानवमानवदुत्तमे भवतिरोधिरतो विरतोत्तमे।।३।।

कामजयोऽपि तव त्वद्भक्त्यैव भवतीति स्तुवन्नाह भो नरसिंहसरस्वति **भवति** त्वयि विषये **यदा भावभवः** (*भावः*) सात्त्विकाष्टभावलक्षणभक्तिः तस्य *भवः* उद्भवः, **भवति** साधौ। "भवद्युष्मत्सतोस्त्रिषु" इति त्रिकांडशेषात्। **भवति**

उदेति। स कथंभूतः -अवमतः भवो जन्ममरणरूपसंसारो यस्मिन्स **अवभवः**। यदा मानवेषु सामान्यमनुष्येषु ये मानवंतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः तेषां मध्ये यः उत्तमो ब्रह्मवादी तस्मिन् **मानवमानवदुत्तमे**। यदुक्तं गारुडे "भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठास्तेभ्यो बुद्ध्युपजीविनः। बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः।। ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः।।"इति। ईदृशे मनुष्यश्रेष्ठे त्वद्भक्ते **कामनिकामहतिः** - कामानां पूर्वोक्तलक्षणानां निकामहतिः अत्यंतनाशो **भवति**। **अतः** ऊर्ध्वं कामवासनानाशोत्तरं **विरतोत्तमे** तृणीकृतब्रह्मलोके। यदुक्तम् - "ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यासावधिर्मतः" इति। ईदृशे त्वद्भक्ते चातुर्थिकीभक्तिसंपन्ने। **भवतिरोधिः** जन्ममरणसंसारतिरोधानं नाश इति यावत् **भवति** मिथ्याभूताहंममादिलक्षणप्रपंचो नश्यतीत्यर्थः। एवं च परंपरया भक्त्यैव पदप्राप्तिः नान्यथा। यदुक्तं काठके - "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तमेव लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम्।" इति। स्मृतावपि - " पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया" इति। विज्ञानोत्तरभाविनी अहैतुकी प्रेमलक्षणा भक्तिश्चातुर्थिकीति "विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते" इत्यारभ्य "मद्भक्तिं लभते पराम्" इत्यंतेषु ग्रंथेषु भाष्ये च स्पष्टमेवोक्तं भाष्यकृद्भिरिति।।३।।

तव सतां वसतां मनसाऽनसा प्रपदयोः पदयोरजसांजसा।।
सुसहितः स हितस्तव तावता यदवतारवता जनताविता।।४।।

भक्तिरपि सत्संगाद्भवतीति स्तुवन्नाह - भो नरसिंहसरस्वति **अनसा** वेगवत्तरशकटरूपेणापि **मनसा तव प्रपदयोः** चरणयोः नि**वसतां** नितरां वासं कुर्वतां **सतां** साधूनां सद्गुरूणां **पदयोः** संबंधिना **रजसा सुसहितः** सुतरां युक्तः यः कोऽपीति अनेन तारतम्यं वर्जितम्। **स** लब्धपदरजाः **तावता तव हितः** प्रियः भक्तिमानित्यर्थः। यदुक्तं भागवते - "सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां य उपासिता। स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम्।।" अपि च "न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः। न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान्" इति। प्रियत्वमुपपादयति **यत्** यस्मात्कारणात् **अवताराः** मत्स्याद्याः विद्यन्ते यस्य स अवतारवान् तेना**वतारवता** त्वया **जनता** सज्जनता **अविता** रक्षिता। एतेन सज्जनरक्षणार्थमेव भगवदवतार(इति) प्रयोजनं सूचितम्। सत्पदरजोलाभेनैव भक्तिलाभद्वारा परंपरया मोक्षदर्शनात् स्वबुद्ध्यभ्यूहेन कृतोऽपि ब्रह्मविचारो न फलतीति सूचितम्। "आचार्यवान् पुरुषो वेद" "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति। "नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। "तद्विद्धि प्रणिपातेन" "गुरुं विना न श्रवणं भवेद्यस्यापि कस्यचित्"इति। "रहूगणैतत्तपसा न याति"इत्यादिपुराणस्मृतिभ्यश्च।।४।।

"असंगो ह्ययं पुरुषः" "असंगो न हि सज्जत" इत्यादिश्रुतिभ्य आत्मनोऽसं-

गत्वमुक्तम्। तथापि निर्विकारैकसद्रूपात्मनः संबंधित्वं बलादागतम्। ते च संबन्धास्त्रिविधाः - १ समवायसंबन्धः २ संयोगसंबन्धः ३ अध्याससंबन्धः। अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोश्च संबन्धः समवायसंबन्धः। आत्मनः शरीरादेश्चावयवावयविष्वपरिगणनान्न समवायसंबन्धः। भिन्नद्रव्ययोः परस्परमीलनं संयोगसंबन्धः भेरीदण्डादिसंबन्धवत् सोऽप्यत्र न संभवति। आत्मनो द्रव्यत्वानङ्गीकारात्। कैश्चित् आकाशवद्द्रव्यमात्मा शब्दवत्तद्गुणश्चितिरित्युक्तम्। तदसत्। आत्मनो नित्यत्वाद्विभुत्वादविकारत्वाच्च। रज्जुसर्पयोः शुक्तिरजतयोः स्थाणुपुरुषयोराकाशवर्णयोरिवात्मनः शरीरादेश्च अध्याससंबन्धः। अध्यासो नाम यदन्यदन्यत्र भ्रमाद्विभाव्यतेऽसावध्यासः। अयं अध्याससंबन्ध एकतराध्यासोऽन्योन्याध्यास इति चेत्। अहंकारस्यात्मनश्च मिलित्वैकप्रत्ययविषयत्वादन्योन्याध्याससंबन्ध एवात्मनः शरीरादेरिति। अयमध्यासः निष्कामतया स्ववर्णाश्रमविहितनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानपूर्वक- शमदमादिसाधनसंपन्नतया तत्त्वमस्यादिवाक्यविचारजन्यज्ञानेनैवापयातीति सिद्धान्तः। उक्तं चोत्तरमीमांसायाम् - "शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्" इति "अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्" इति "मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पंथाः सुकृतस्य लोके" मुं.१-२-१ "यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्य- मनाग्रयणमतिथिवर्जितं च अहुतवैश्वदेवमविधिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति"(मुं.१-२-३)इति। तथा चाभियुक्तोक्तिः - "अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढीभवेत्। शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम्"।। तत्रतावच्छमादीन्युच्यन्ते। नित्यानित्यवस्तुविवेकः १ इहामुत्रार्थफलभोगविरागः २ शमादिषट्कम् ३ मुमुक्षुत्वं(४) चेति। ब्रह्मैव सत्यं जगदसत्यमिति श्रुतिस्मृतिपुराणादिना स्वयमेव जायमानं ज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेकः। इह स्रक्चंदनादिविषयभोगः, परत्र अप्सरःस्त्रीविषयविषयभोगामृतपानगंधर्वगानश्रवणादिः उभयमप्यनित्यमिति श्ववान्ताशनमूत्रपुरीषादिवत्तत्र वैरस्यमिहामुत्रार्थफलभोगविरागः २. शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधानानि शमादिषट्कम् ३. शमो नाम श्रवणादिव्यतिरिक्तेभ्यो निवर्त्यात्मन्येव श्रवणादिविषये मनःस्थापनम् १ दमो नाम ज्ञानकर्मेन्द्रियनिग्रहः २ उपरतिर्नाम - प्रथमं निष्कामकर्मानुष्ठानं पश्चाद्व्यवहारलोपः पश्चाद्विधिवत्संन्यास इति ३ तितिक्षा नाम - प्रारब्धगतशीतोष्णदुःखसुखादिसहनम् ४ श्रद्धा नाम गुरुवेदान्तवाक्यविश्वासः ५ समाधानं नाम - श्रवणाद्यनुकूल विषये मनःसमधिरिति ६ गृहे दह्यमाने तत्रस्थदह्यमानः पुरुषः कलत्रपुत्रादिकं परित्यज्य स्वतापोपशमनार्थमेव बहिर्गत्वा तापोपशमनं कर्तुमिच्छति एवं सांसारिकतापशमनार्थं त्यक्तसर्वैषणस्य तीव्रेच्छा मोक्षो मे भूयादित्येवंरूपा मुमुक्षा ४। लोके केषाचिन्नित्यानित्यवस्तुविवेके सत्यपि वैराग्यस्यादर्शनादिहामुत्रार्थफलभोगविरागेण भवितव्यम्। तदुभये सत्यपि केषाचिदृषीश्वराणां मोक्षप्रतिबंधरूपकोपतापादिदर्शनाच्छमादिनापि

भवितव्यम्। तत्रये सत्यपि केषांचित् भक्त्या ईश्वरोपासकानां ज्ञानाधिकारादर्शनान्मुमुक्षुत्वेनापि भवितव्यमित्युक्तम्। एवं साधनचतुष्टयसंपन्नस्य तत्त्वज्ञानेऽधिकारः। साधनचतुष्टयप्राप्तिस्तु निष्कामकर्मानुष्ठानद्वारा संप्राप्तसत्संगाद्भवतीति वदन् स्तौति - कृतफलमिति।

कृतफलं तु विहाय विहायसा सममजं भजतामज तामसात्।।
मिलति तारकमत्र कमत्रसत्पदरजो भ्रमहारि महारि सत्।।५।।

कृतस्य कर्मणः **फलं विहाय** त्यक्त्वा नित्यं नैमित्तिकं च कर्म फलाभिसंधिं त्यक्त्वा शमदमादिसाधनपूर्वकं चित्तशुद्धिपर्यन्तमनुष्ठेयम्। "ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति" इति श्रुतेः "नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति" इति स्मृतेश्च। ततः संन्यासः। उपात्तदुरितक्षयार्थमनुष्ठेयत्वस्मरणात् "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुत्सादयते" इत्यादिश्रुतेः प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यं नैमित्तिकं च कर्मानुष्ठेयम्। **तु**शब्दोऽत्र काम्यनिषिद्धव्यावर्तकः। यदुक्तं मुंडके - "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति"(मुं.१-२-७) ऐतरेयब्राह्मणेऽपि "यथैव च्छिन्ना नौर्बन्धनात्तीरं तीरमृच्छन्ती प्लवेत एतमेव ते सस्त्रिणस्तीरं तीरमृच्छन्तः प्लवेरन्" इति। तस्मान्मुमुक्षुणेश्वराराधनबुद्ध्या नित्यं नैमित्तिकं च कर्मानुष्ठेयम्। तेन बन्धाभावात् चित्तशुद्धिसंभवाच्च सद्गतिः। "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" "त्यक्त्वा कर्मफलासंगं" "नियतं कुरु कर्म त्वं" "तस्मादसक्तः सततम्" "कर्मणैव हि संसिद्धिम्" "ब्रह्मण्याधाय कर्माणि" "स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः" "कायेन मनसा बुद्ध्या" "यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य" "तस्माच्छ्रास्त्रं प्रमाणं ते" "न बुद्धिभेदं जनयेत्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः। भो **अज** नरसिंहसरस्वति निष्कामकर्मानुष्ठानपूर्वकं **विहायसा समं** व्यापकं "आकाशवत्सर्वगतश्च सूक्ष्म" इति श्रुतेः एतादृशं **अजं** निर्विकारं त्वां **भजतां** स्वधर्माचरणेन सेविनां जनानां **तामसात्** तमोरूपात् संसारात् **तारकं** साधनचतुष्टयप्राप्तिद्वारा हितकर्तृ **कं** निरतिशयसुखरूपं **अत्रसतां** - अविद्याकामकर्मभिः त्रसन्ति ते त्रसन्तः तथा न भवति ते अत्रसंतः स्थितप्रज्ञा इति यावत्। यदुक्तं श्रीभगवता - "दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः" "यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं। नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" इति। ईदृशानां स्थितप्रज्ञानां जीवन्मुक्तानां सतां **पदरजो मिलति** उपलभ्यते। तत्कथंभूतं **भ्रमहारि** - भ्रमो विवर्तभ्रमः तद्धरतीति तथा। विवर्तो नामोपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः। पुनश्च **महारि** - महतां अविद्याकामकर्मादीनां अरिभूतं **सत्** प्रशस्तं च 'सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्' इत्यमरात्। एवं च निष्कामकर्मानुष्ठानेन सत्पदरजःप्राप्तिद्वारा साधनचतुष्टयलाभः पूर्वोक्तक्रमेण ततो मोक्षश्च।।५।।

एवं च पञ्चमश्लोकेन निष्कामकर्मानुष्ठानद्वारा सत्पदरजोलाभः, चतुर्थतृतीयाभ्यां सत्संगतो भक्तिस्तत कामनाशश्च, द्वितीयेन तटस्थलक्षणब्रह्मप्राप्तिः, प्रथमेन पदशब्दवेद्यस्वरूपलक्षणप्राप्तिश्चोक्ता। अथ पुनर्द्वाभ्यां तटस्थस्वरूपलक्षणब्रह्म दर्शयन् स्तौति - तदजरेति।

तदजरामर कोशविलक्षणं सदज धीगुणवेत्तृ कलक्षणम्।।
भुवनहेत्वघहृत्त्रिपुरादिकं तव न जातु पदं कुपुराधिकम्।।६।।

अजाजरामरेति संबुद्ध्या निर्विकारित्वमुक्तं तत् तटस्थलक्षणं। **कोशे**भ्योऽन्नमयादिभ्यो **विलक्षणं सत्** एकरूपं, **धियो गुणाः** जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्या गुणाः बुद्धेर्न चात्मन इति तद्**वेत्तृ** निर्वकारतया तत्साक्षिकं, यदुक्तमभियुक्तैः -"त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्। तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽसौ सदाशिवः।।" इति। अत्रान्वय्येवानुमानं न व्यतिरेकीति, योऽहं स्वप्नानद्राक्षं ततो न किञ्चिदवेदिषं स इदानीं जागर्मीति सर्वेषामनुभवात्। पुनश्च कं सुखं लक्षणं अस्य तत् **कलक्षणं**। **भुवना**नां सर्वलोकानां **हेतु**भूतं। अघं पापं हरतीति **अघहारी**, भजकानां पापहारकं। पूर्यन्ते धातुभिरिति **पुरा**णि देहाः **त्री**णि च तानि पुराणि च तदतीतं तेभ्योऽप्य**धिकं**। ईदृशं **तव पदं** स्वरूपं। **जातु** कदाचिदपि, **कुपुराधिकं**- कुत्सितानि असज्जडदुःखस्वरूपाणि यानि पुराणि देहाः तेषु ये **आधयः** ज्वराः यदुक्तम् "व्याधयो धातुवैषम्ये स्थूलदेहे स्थिता ज्वराः। कामक्रोधादयः सूक्ष्मे द्वयोर्बीजं तु कारणम्" इति। ते आधयः संत्यस्येति **कुपुराधिकं**, तद्वदर्थेत्रकन्। ईदृशं न भवति शुद्धस्वरूपात्। एवं तटस्थलक्षणब्रह्मस्वरूपमुक्तं। अत्रैव गायत्र्यर्थो दृश्यते - कोशविलक्षणं निरुपाधिकं *तद्*िति तत्पदार्थः भुवनहेत्विति सर्गस्थितिप्रलयोपलक्षणं सर्वप्रपञ्चोत्पादकत्वलक्षणाशेषाद्वैतभ्रमाधिष्ठानज्ञापक*सवितृ*पदार्थः २ कं लक्षणमस्येति सूक्ष्मबुद्धिग्राह्यनिरतिशयात्मकसुख*वरेण्य*पदार्थः ३ अघहृदित्यविद्याकामकर्मादिदोषभर्जकत्यक्ताशेषानर्थात्मक *भर्गवः*पदार्थः ४ त्रिपुराधिकमिति व्यापकोक्त्याऽखंडचिदेकरसात्मक*देव*पदार्थः ५ कुपुराधिकं जातु नेति देहत्रयगतज्वरास्पृष्टत्वेन निर्गुणनिराकारचिंतनरूप*ध्यान*पदार्थः ६ पदमिति यदर्थः ७ अकारो वासुदेवस्तस्माज्जाता अजा जीवा इत्य*स्मत्*पदार्थः ८ अजानां धीगुणा इति *धी*पदार्थः ९ तद्वेत्तृ इति *चोदन*क्रियार्थः १० एवं च सर्वसाक्षिकं सर्वद्वैतभ्रमाधिष्ठानं परमानंदरूपं ब्रह्म चिन्त्यमिति समुच्चयार्थः। एवं च सति ब्रह्मणः स्वविवर्तजडप्रपञ्चस्य रज्जुसर्पन्यायेनाध्यारोपापवादाभ्यां समानाधिकरण(त्व)रूपमेकत्वमुक्तं भवतीति।।६।।

विविधभेदपरं सम दृश्यते त्रिविधवेदपरं कमदृश्य ते।।
पदमिदं सदु चिद्घनमुद्धियासदनिदं प्रजहात्यघनुद्धिया।।७।।

अथ स्वरूपलक्षणमुच्यते विविधभेदेति। हे **सम** शत्रुमित्रोदासीनभाववर्जित 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' इति स्मृतेः। **अदृश्य** - द्रष्टुं योग्यः दृश्यः न दृश्यः अदृश्यः तत्संबुद्धौ हे **अदृश्य** प्रमाणगोचर। नन्वात्मा प्रमाणगोचरश्चेत् "आत्मा अरे वा

द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिश्रुतेः का गतिरिति चेत्। तत्र तावत्प्रमाणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानि। तत्रेन्द्रियैर्जायमानं ज्ञानं प्रत्यक्षं प्रमाणं तत्त्वात्मनि न संभवति इन्द्रियागोचरत्वात्। "न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मन" इत्यादिश्रुतेः। धूमादिलिङ्गेन जायमानमनुमानं प्रमाणं। पर्वतो धूमवानित्यादिज्ञानेनाग्न्यादिज्ञानवत्। तदप्यत्र न संभवति आत्मनो निरंशत्वात् "आकाशवत्सर्वगतश्च सूक्ष्म" इति वचनात्। सादृश्येन जायमानमुपमानं प्रमाणं। तदप्यत्र न संभवति आत्मनोऽद्वितीयत्वात् "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इति श्रुतेः। "तदेतदिति मन्यन्ते परमं सुखम्"इति। "तत्त्वमसि"इति "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेः आत्मनि शाब्दं प्रमाणं। शाब्दं नामाप्तवाक्यम्। आप्तो नाम यथार्थवक्ता भ्रमप्रमादादिरहितः। ईदृश ईश्वर एव। यदुक्तं पातञ्जलशास्त्रे *क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर* इति। क्लेशाश्च अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। कर्माणि तु अनिष्टेष्टमिश्राणि वाङ्मनकायजानि। सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति विपाकाः तद्युक्ताशयैरन्तःकरणैरपरामृष्टः ईश्वरः इत्यर्थात्सिद्धम्। तस्य वाक्यं निश्वासभूतं वेदः। 'यस्य निःश्वसितं वेदा' इति। "अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस" इत्यादिश्रुतेः आत्मा शब्द प्रमाणगोचर एव। कृतश्रवणस्य प्रथमं शब्दान्निर्विचिकित्सं परोक्षज्ञानमेवोत्पद्यते। शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यात्। क्लृप्तसामर्थ्यानतिलङ्घनात्। पश्चात् कृतमनननिदिध्यासनस्य सहकार्य(रि) विशेषसंपन्नतया तत एवापरोक्षं ज्ञानं जायते। यदुक्तं भारतीतीर्थैः - "परोक्षा चापरोक्षा च विद्या द्वेधा विचारजा। तत्रापरोक्षविद्यायां बोधः परिसमाप्यते।" अतएवोक्तम् - हे **अदृश्य** शाब्दातिरिक्तप्रमाणागोचर भो नरसिंहसरस्वति। **विविधभेदपरं** - विविधाः सजातीयविजातीयस्वगताः ये भेदाः, तल्लक्षणं तु - "वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः। वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः"इति। तत्परं विविधभेदशून्यं। त्रिविधाः क्रियोपास्तिज्ञानरूपा ये वेदाः तत्परं त्रिविधवेदप्रतिपाद्यमिति यावत्। सर्ववेदानां ब्रह्मण्येवतात्पर्यावधारणेन पर्यवसनात्। **इदम्** - स्वप्रकाशापरोक्षरूपम्। "इदमस्तु संनिकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्" इति वचनात्। "स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्ततो मतम्" इति विद्यारण्यमुनिभिरुक्तत्वात्। ईदृश आत्मैव स एव ब्रह्मेत्युत्तरेण संबध्यते। "अत्रत्य मांडूक्यप्रमितिः(तस्या?) "अयमात्माब्रह्म" इति। महावाक्यार्थबोधकोऽयं श्लोकः। **कं** निरतिशयानंदरूपम्। **सत्** सत्यं कालत्रयाबाधम्। "सत्यत्वं बाधराहित्यं जगद्बाधैकसाक्षिणः" इत्युक्तेः। **चिद्घनं** चिदैकरसम्। एतेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति वाक्यार्थोऽपि दर्शितः ईदृशं तव पदं। **अघनुत्** अघं नुदतीत्यघनुत् पापपुण्यात्मकबंधहर्त्री। यदुक्तं भगवता - "बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि" "बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते" इति। मुमुक्षोः पापं (इव) पुण्यमपि

मोक्षप्रतिबंधकम्। "त्यज धर्ममधर्मं च" इत्युक्तेः। मोक्षप्रतिबंधरूपापायनुत् ईदृशी या **असत्** देहादिजडं **अनिदं** आत्मवै(वि)लक्षणं मिथ्यात्वेन **प्रजहाति** निराकरोति तया बुद्धया **दृश्यते**। यदुक्तं काठके - "एष सर्वेषु भूतेषु गूढाऽत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति। *अग्र्यया* शास्त्राचार्योपदेशसंस्कृतया। *सूक्ष्मया* - सात्त्विकयेति। तस्मिन्दृष्टे सर्वं दृष्टं भवति इत्यर्थात्सिद्धम्। उक्तं बृहदारण्यके - "आत्मा वारे द्रष्टव्य" इत्यत्र श्रवणमनननिदिध्यासनरूपं सोऽहंभावात्मकमुदरमन्तरवर्जितं च अन्यथा भयदर्शनात्। "अस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति""द्वितीयाद्वै भयं भवति"इत्यादिश्रुतेः। तद्दर्शनेन सर्वानर्थनिवृत्तिरपि मुंडके श्वेताश्वतरे चोक्ता - "भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः"इति।।७।।

एवं सच्चिदानंदात्मनः सकाशाज्जातानां जीवानां ब्रह्मरूपत्वात्पूर्वोक्तप्रकारेण तत्त्वज्ञानेन पदशब्दवेद्यब्रह्मप्राप्तिस्ततोऽनर्थनाशश्चेत्युक्तं भवति। "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" "तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। नन्वात्मनः सकाशाज्जातं तर्ह्यात्मा जगदारंभक उत तदाकारपरिणामी वा। नाद्यः चिदेकरसस्यात्मनः बाह्यद्रव्ययोगसंयोगिकुंभकर्तृकुलालादिवत् कर्तृत्वाद्यभावात्। "निष्कलं निष्क्रियं शांतं" "प्रपञ्चोपशमं शांतं शिवम्" इत्यादिश्रुतेः। नाप्यन्तः पक्षः निर्विकारैकचिद्रूपत्वात् आत्मनः परिणामाभावात्। "आकाशवत्सर्वगतं च सूक्ष्मम्"इत्यादि श्रुतेः। तर्हि नित्याश्चतुर्विधपरमाणवो जगदारंभका इति चेत्। सृष्टेः पूर्वं तेषामप्यभावात्। सर्वात्मना संयोगे तेषां प्रथिमानुपपत्तेश्च "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्" इति श्रुतेः। तर्हि प्रधानमेव जगत्कारणमिति चेत्। न। जडस्य तस्य कार्योत्पादने सामर्थ्याभावात्। तर्हि कथं जगज्जातमिति चेत् लोके रथादेरचेतनस्य स्वकार्योत्पादनसामर्थ्याभावाच्चेतनाधिष्ठितस्यैव तस्य कार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा तथैवेक्षणवशात्परमात्मनो जडादपि प्रधानाद्विवर्तन्यायेन जलबुद्बुदवज्जगदुत्पत्तिः श्रूयते। जगतश्चेतनाचेतनात्मकत्वात्। "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं। स मायी सृजति(अस्मान् मायी सृजते)इत्याहुः श्वेताश्वतरशाखिन" इति "तदैक्षत बहुः स्यां प्रजायेय" इति "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "जन्माद्यस्य यतः" "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं" इत्यादिश्रुतिसूत्रस्मृतिभ्यः। एवं विवर्तन्यायेनोत्पन्नस्य संसरतो जीवस्य मुक्त्यर्थमुपपादितस्तोत्रार्थतात्पर्यमवधारयन्नुक्तपदप्राप्त्यर्थमभीष्टदेवतां प्रार्थयन् सफलं स्तोत्रमुपसंहरति - अजेति।

अजनमोहनमोह नमो ह नः प्रिय नियोजय तेन यतेन ते।।
य इह वेदनिवेदनि वेद वेत्त्यजपदं जपदंतपदं पदम्।।८।।

हे **अज** स्वेच्छोपात्तविग्रह। जनान् मोहयतीति जनमोहनः स चासौ मोहश्च स न विद्यते यस्य स **अजनमोहनमोहः** तत्संबुद्धौ हे अजनमोहनमोह सर्वज्ञत्वात्

"यः सर्वज्ञ सर्ववित् यस्यैष महिमा भुवि" "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" "ज्ञोऽत एव" इति श्रुतिसूत्रेभ्यः। **प्रिय** हे सखिन् तथा च श्रुतिः "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति। पुनश्च **यतेन** यतानां संयमितानां मनआ- दीनां इनः स्वामी "मनोमयः प्राणशरीरनेता" इत्यदिश्रुतेः ईदृश भो नरसिंहसरस्वति। **ते** तव, **तेन** पूर्वोक्तेन पदेन **नो**ऽस्मान् **नियोजय** नितरा योजयेति विदेहकैवल्यमपि याचितम्। *अज नस्तेन नियोजये*त्यत्रापि तत्त्वंपदार्थः *न* इत युष्मदर्थः *अज तेने*ति तत्पदार्थः *नियोजये*त्यसिपदार्थः। एवमसंभावनादितिरस्कारेण षड्विधलिङ्गैस्तात्पर्या- वधारणरूपश्रवणादिना तत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकविजातीयप्रत्ययनिराकरणेन सजातीयप्र- त्ययप्रवाहीकरणरूपतत्त्वंपदलक्ष्यार्थावधारणेनाखंडैकरसं मां कुर्विति प्रार्थना। तत्रता- वत् संशयभावना-असंभावना-विपरीतभावनेति बंधत्रयम्। तथाहि ऋगादिशाखासूप- दिश्यमानमुपनयनादिकर्मानेकत्वं यथा तथा ऋगादिशाखासूपदिश्यमानात्मतत्त्वमप्यने- कप्रकारं वेति वासना संशयभावना। सा सकलवेदान्ततात्पर्यावधारणरूपश्रवणेन नश्यति। सत्यत्वेन प्रतीयमानेषु जीवेश्वरजगत्सु परस्परं भिन्नेषु सत्सु सदैव भिन्नत्वं तेषामिति बुद्धिरसंभावना। सा स्वप्नदृष्टान्तादियुक्त्यात्मकमनननेन नश्यति। श्रवणे मनने कृतेऽपि अनाद्यविद्यावासनया सर्वस्यापि जगतो यथापूर्वं सत्यत्वप्रतीतिर्विपरीत- भावना। साऽपि ब्रह्मैकाकारप्रत्ययरूपनिदिध्यासनेन नश्यति। एवं प्रतिबंधत्रये नष्टे षड्विधलिङ्गतात्पर्यावधारणरूपवाक्यार्थज्ञानेन मुक्तिः। तथाहि - "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये" तत्र छांदोग्ये -"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं" इत्युपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" इत्यखंडैकरस एवोपसंहृतः १ "तत्त्वमसि" इति नवकृत्वस्त- थैव अभ्यासः २ अखंडैकरसस्य प्रत्यक्षाप्रमाणान्तराविषयत्वमपूर्वता ३ "तस्य ताव- देव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ संपत्स्ये" इत्यखंडैकरसज्ञानस्य प्रारब्धभोगानंतरविदेहकैव- ल्यरूपफलवचनम् "यथा सौम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातँ स्यात् " "वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिना दृष्टान्तकथनम् सृष्टि-स्थिति-प्रलय-प्रवेश-संयमन-पदार्थपरिशोधनफलप्रतिपादकाः सप्तपदार्थाः। तत्र "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत" इत्याद्याः अर्थवादाः सृष्ट्यर्थप्रतिपादकाः श्रुतयः आकाशादेर्ब्रह्मण एवोत्पत्तेस्तस्मिन्नेवावस्थानात् पुनस्तत्रैव लयाच्च मृदुत्पत्ति- स्थितिलयात्मकस्य घटादेर्मृदभेदवत्कारणब्रह्ममात्रतामवगमयन्त्यो महावाक्योक्तं ब्रह्मा- द्वितीयत्वं संभावयामासुः। "एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत" "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इत्याद्याः श्रुतयः ब्रह्मण एव जीवरूपेण पञ्चीकृतभूतोत्थस्थूलदेहसहितसूक्ष्मदेहे प्रवेशं ब्रुवन्त्यो जीवब्रह्मणोरभेदं महावाक्यार्थं संभावयामासुः। प्रवेशस्त्वत्र घटाकाशादिवदवच्छेदप- क्षेण जलचंद्रादिवत्प्रतिबिंबपक्षेण वा ग्राह्यः। अन्यथा बहिः स्थित्वाऽन्तर्गृहे प्रविष्टदे-

वदत्तादिवत्प्रतीत्या ब्रह्मणो विभुत्वाभावापत्तेः। श्रुतिश्च "अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपँ रूपं प्रतिरूपो बभूव" इति "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति। उत्तरमीमांसायां च "अतएव चोपमा सूर्यकादिवत्" इति। पंचीकरण चेत्थं - "पृथिव्यादि भूतानि प्रत्येकं विभजेद्द्विधा। एकैकं भागमादाय चतुर्धा विभजेत्पुनः।। एकैकं भागं स्वान्यस्मिन्भूते संवेशयेत् क्रमात्। पञ्चीकरणमेतत्स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः।।" इति। "ज्ञानकर्मेन्द्रियैः प्राणैः पञ्चकैर्मनसा धिया। शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते।।" इति स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरं ज्ञातव्यम्। "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यादिसंयमनश्रुतिश्च अत्यंताभेदेन नियम्यनियामकभावानुपपत्तेस्तयोरभेदं संभावयति "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" "यदग्ने रोहितँ रूपम्" इत्याद्याः तत्त्वंपदार्थशोधनरूपाः जीवेश्वरोभयगतविरुद्धधर्मनिरसनद्वारा तयोरेक्यमेव संभावयन्ति। "ब्रह्मविदाप्नोति परं" "सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्" इत्याद्याः श्रुतयोऽभेदज्ञानस्य विविक्षितत्वं ज्ञापयन्ति। इदं पञ्चमम्। एवं उपक्रमादिभिः तात्पर्यावधारणरूपश्रवणादिना "तत्त्वमसि" इति वाक्यस्याखंडज्ञानं लक्षणावृत्त्या ज्ञाप्यते। तथाहि - पदयोः सामानाधिकरण्यसंबंधः पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावसंबंधः, पदार्थाभ्यां सह प्रत्यगात्मनो लक्ष्यलक्षणभावसंबंधः। सोऽयं देवदत्त इत्यत्र स इतिशब्दस्य अयमितिशब्दस्य चैकस्मिन् देवदत्तपिंडे सामानधिकरण्यवत् तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यसंबंधोऽस्ति। तत्कालतद्देशविशिष्टदेवदत्तवाचकतच्छब्दार्थस्य एतत्कालैतद्देशविशिष्टदेवदत्तवाचकैतच्छब्दार्थस्यान्योन्यभेदव्यावर्तकत्वेनान्योन्यं विशेषणविशेष्यभावसंबंधो यथा तथा सर्वज्ञत्वपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचक- *तत्पदार्थस्य* किञ्चिज्ज्ञत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचक*त्वंपदार्थस्य* चान्योन्यभेदव्यावर्तकत्वेनान्योन्यं विशेषणविशेष्यभावसंबंधोऽस्ति। एवं सोऽयंपदयोः पदार्थयोर्वाऽखंडार्थदेवदत्तपिंडमात्रग्रहणे विरुद्धांशं विहायाविरुद्धांशदेवदत्तमात्रलक्षकत्वेन लक्ष्यलक्षणभावसंबंध इव तत्त्वंपदयोः पदार्थयोर्वाऽखंडसच्चिदानंदमात्रग्रहणे विरुद्धांशं विहायाविरुद्धांशभूतचैतन्यमात्रलक्षकत्वेन लक्ष्यलक्षणभावसंबंधोऽस्ति। शास्त्रवाक्यार्थग्रहणे राजा गच्छतीति मुख्या वृत्तिः नीलमुत्पलमिति गौणी वृत्तिः सोऽयं देवदत्त इत्यादिवत् लक्षणावृत्तिरिति त्रिविधा वृत्तिः। प्रकृते लक्षणावृत्तेरेव ग्राह्यत्वमुक्तमभियुक्तैः - प्रत्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णता। विरुध्यते यतस्तस्माल्लक्षणा संप्रवर्तते।। मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे। मुख्यार्थेनाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते।। " इति। लक्षणा तु त्रिविधा जहल्लक्षणा गंगायां घोष इतिवत्, अजहल्लक्षणा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामितिवत् अनयोर्द्वयोः प्रकृतेऽग्राह्यत्वात् भागत्यागलक्षणैवात्र योज्या। उक्तं च भाष्यकृद्भिः - "तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा। सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा" इति। अत्र माया मायाप्रतिबिंबः मायाधिष्ठानब्रह्म च त्रयमप्येकीभूय तत्पदवाच्यार्थः। ब्रह्ममात्रं तत्पदलक्ष्यार्थः। अविद्या अविद्याप्रतिबिंबः अविद्याधिष्ठान-

साक्षिचैतन्यं त्रयमप्येकीभूय त्वंपदवाच्यपदार्थः। साक्षिकूटस्थब्रह्मचैतन्यमात्रं त्वंपदलक्ष्यार्थः। अनयोरविरुद्धलक्ष्यार्थयोरैक्यादैक्यमेव महावाक्येन लक्ष्यते माधुर्यद्रवत्वशैत्यगुणविशिष्टतडागजलघटजलाभेदवत् लोहितोष्णप्रकाशरूपदीपिकादीपवदखंडार्थो लक्ष्यः। एवं विरुद्धांशपरित्यागेनाविरुद्धांशवाक्यार्थग्रहणरूपश्रवणमनननिदिध्यासनसमाधिभिः तव पूर्वोक्तेन पदेन तदाख्येन त्वंपदाख्यं मां नियोजयेति प्रार्थना। नियोजनमपि त्वदधीनमिति भावः। "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" इत्यादिश्रुतेः। अथ फलमाह **यः** कोऽपि साधनचतुष्टयसंपन्नो यतिः *वेदनिवेदनं* उपनिषत्प्रतिपाद्यं तत्त्वं अस्यास्तीति **वेदनिवेदनि** स्तोत्रमिदं **वेद** निचाय्य जानाति स जपतां तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थं जपतां अंते पदं स्थानं यस्य तत् **जपदंतपदं** शुद्धांतःकरण एव तस्योपलभ्यमानत्वात् ईदृशं **पदं** पद्यते योगिभिर्गम्यते ज्ञायते इति पदं **वेत्ति** जानाति इति स्वकृतस्तोत्रविवृतिः। प्रीयतामनेन सच्चिदानंदरूपो दत्तात्रेयो गुरुः। हरिः ॐ।।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीयोगीन्द्रयतिराजविरचितं नरसिंहसरस्वतीस्तोत्रं स्वकृतटीकासहितं संपूर्णम्।

इति श्री.प.प.श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीविरचितं वेदनिवेदनिस्तोत्रं संपूर्णम्।।

वेदनिवेदनिस्तोत्रभाषांतर ।

(भाषांतरकार-पं. विनायकशास्त्री टिल्लू, इंदूर)

।। श्रीगुरुः शरणम्।।

विजय तेऽज यते जयते यतेरिह तमो हतमोहतमो नमः।।
हृदिकदाय पदाय सदा यदा तदुदयो न दयोनवियोनयः।।१।।

अन्वय :- हे विजय अज हतमोहतमः यते। इह यतेः तमः जयते ते नमः। कदाय ते पदाय सदा नमः। यदा यतेः हृदि तदुदयः (तदा) दयोनवियोनयः न (भवन्ति)।।१।।

अर्थ :- हे सर्वोत्कृष्टा जन्मादिविकारातीता आणि मोह व अज्ञान यांचा निरास करणा-या यतिवर्या श्रीनृसिंहसरस्वतीगुरुवर्या ! या जगांत जितेन्द्रिय भक्तांच्या अज्ञानाला जिंकणा-या तुम्हाला नमस्कार असो। सुखदायक अशा तुमच्या चरणांस सर्वदा नमस्कार असो। जेव्हां जितेन्द्रिय अशा भक्तांच्या हृदयांत त्यांचा प्रादुर्भाव होतो तेव्हां ईशकृपेला अपात्र असलेल्या नानायोनी प्राप्त होत नाहीत।।

सारांश :- या श्लोकांत साधनचतुष्टयम्पन्न श्रेष्ठ अधिका-याला ज्या भगवच्चरणांच्या कृपेनें 'अहं ब्रह्मास्मि' असा अपरोक्ष साक्षात्कार होऊन अज्ञानादिदुःखनिव्रत्तिपूर्वक निरतिशयसुखाची प्राप्ति होते व जन्ममरण परंपरेपासून सुटका होते त्यांना वन्दन करण्यांत आलें आहे ।। १।।

।। श्रीगणेशाय नमः।। ज्यांची लीला वर्णनातीत आहे असे श्रीसद्गुरुवासुदेवानन्दसरस्वती महाराज ! दत्तात्रेयावतार श्रीमत्सद्गुरु श्रीनरसिंहसरस्वतीस्वामिमहाराजांच्या या स्तुतीच्या रूपानें संसारी जीवांना परमपदप्राप्तीसाठी तत्त्वोपदेश आरंभ करितांना नमनात्मक मंगलश्लोकाच्या द्वारें त्या परमपदाचा निर्देश करितात.

टीकेचा अनुवाद :- विजय शब्द विशेषरूपानें सर्वातिशायी अशा परमात्म्याचा वाचक असल्यानें त्याचा प्रयोग मंगलासाठीं केला आहे. कारण देवता आणि मंगलद्रव्यवाचक किंवा मंगलार्थक शब्द लेखनांत आणि वृत्तांतील जगणासारख्या अमंगल गणांत आले तरी निन्द्य नाहींत असें सांगितलें आहे.

'सत्याचाच जय होतो, असत्याचा केव्हांही होत नाहीं' या मुण्डकश्रुतीवरून तसेंच 'सत्यं ज्ञानमनन्तं' या तैत्तिरीय श्रुतीवरून परब्रह्म हेंच वास्तविक परमार्थसत्यतत्त्वं असल्यानें त्याचा येथील 'विजय' शब्दानें निर्देश केला आहे.

वरील 'सत्यं' इ. वाक्यांतील अनन्तादि शब्दावरून देश काल आणि वस्तु या तिन्ही परिच्छेदानें शून्य असें ब्रह्मतत्त्व वाणीला विषयच होऊं शकत नसल्यामुळें या स्तुतीच्या व्यर्थत्वाची शंका परिहार करण्यासाठीं या पद्यांत ब्रह्माला अज, यते इ. सम्बोधनान्त विशेषणें लावलीं आहेत. जन्म नसलेल्या हे अजा ! येथें जन्म हें इतर विकारांचेहि दिग्दर्शक असल्यानें जन्मादि सहा भावविकारांनी वर्जित असा अर्थ जाणावा. आपल्या इच्छेनें संन्यासिरूप धारण करणा-या यतीन्द्रा ! या विशेषणानें आम्हां संसारी जीवांप्रमाणें कर्मपरतंत्र

देह धारण केलेला नाहीं हें सूचित केलें आहे. भगवान् भाष्यकार म्हणतात :- 'अखिल जगाचा स्वामी परमात्मा हा नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त अज आणि अविनाशी असूनही भक्तानुग्रहासाठीं आपल्या मायाशक्तीच्या योगानें देह धारण करणा-याप्रमाणें दिसतो, अश भक्तानुग्रहार्थ धारण केलेल्या सगुण स्वरूपाच्या ठिकाणीं वाणीला प्रवेश मिळूं शकतो, भक्तांचे अज्ञान आणि मोह नाश करणा-या ! या विशेषणानें भक्तांचे अज्ञान नाहींसे करणें हाच भगवदवतारांतील हेतु आहे हें सुचविलें जातें. एवंगुणविशिष्ट सद्गुरु महाराज ! जितेन्द्रिय भक्तांच्या हृदयांतील अज्ञानान्धकार दूर करणा-या भगवत्कृपेनेंच अज्ञज्ञनपरिहार होतो हेंच यानें सुचविलें आहे.

विक्षेप आणि आवरणरूप अज्ञाननिरास होतां क्षणींच 'आनंद हेंच भगवत्स्वरूप आहे' या भागवतोक्तीप्रमाणें आपलें आनंदमय स्वरूप भक्ताधीन करणा-या अशा तुमच्या चरणांना माझा नमस्कार असो ! नमनानें सुचविलेला प्रव्हीभाव म्हणजें जीवाचें शिवाशीं असलेल्या ऐक्याचा साक्षात्कारच होय. कारण, 'सर्वे वेदा' या कठश्रुतीवरून आणि 'गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्' या गीतोक्तीवरून 'पद' शब्दानें तें भगवत्स्वरूपच ज्ञेय आहे असं जाणावे. येथील 'तुमचें पद' हा षष्ठीप्रयोगही 'राहूचेशिर' याप्रमाणें केवळ गौण जाणावा. असें असतांना सर्वच जीव मुक्त कां होत नाहींत यावर सांगतात :- ज्या वेळेस दैव योगानें यतीच्या हृदयांत श्रीचरणाचा उदयरूप 'अहं ब्रह्मास्मि' असा अपरोक्षानुभव होतो त्यावेळेव 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' या श्रुतीप्रमाणें आणि 'तदधिगमे उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशत्' या व्याससूत्रानुसारें ज्ञानप्राप्तीनंतर भावी जन्माचें कारण असलेल्या धर्मांचा अभाव झल्यामुळें भगवत्कृपेनें रहित अशा नाना योनींतून भ्रमण करावें लागत नाहीं. अर्थात् भगवत्साक्षात्कार होईपर्यंत जीवाला नाना योनींतून भ्रमण करावेंच लागतें. कारण - 'इह चेदवेदीत्' या काठकोपनिषद्वाक्यांत आणि 'तानहं द्विषतः क्रूरान्' या गीतावाक्यांत हेंच दर्शविले आहे.

या स्तोत्रांत 'न भ भ र ' या गणंनीं युक्त असें द्रुतविलंबित वृत्त आहे ।। १।।

याप्रमाणें वरील श्लोकांतील पद शब्दानें 'जितेन्द्रिय साधकगण देहत्रयातीत आणि ज्योतिर्मय अशा ब्रह्मस्वरूपाचा हृदयांत साक्षात्कार करून घेतात' या मुण्डकश्रुतीचें तात्पर्य वर्णन केलें. 'अन्तः शरीरे' इ. मुण्डकांतील वचन हाच अर्थ दाखवीत आहे.

आतां यतिहृदयांत भगवत्साक्षात्कार उदित होण्यासही तो वासनानिरासानेंच होतो असें या श्लोकांत सांगतात :-

उदयतेऽनयतेर्न यतेर्यदा मनसि कामनिकामगतिस्तदा।।
पदुदयो हृदयौकसि ते सिते भवति योऽवति योगिवराऽवरान्।।२।।

अन्वय :- हे योगिवर यदा अनयतेः यतेः मनसि कामनिकामगतिः न उदयते, तदा सिते (तस्य) हृदयौकसि ते पदुदयः भवति यः अवरान् अवति।।२।।

अर्थ :- हे योगिराज ! दृढ अभ्यासी यतीच्या हृदयांत वासनांचा स्वैर विलास होणार नाहीं तेव्हांच त्या शुद्ध हृदयमन्दिरांत तुमच्या चरणांचा उदय होतो, जो अज्ञानी भक्तांचेंही रक्षण करितो।।

दीर्घ, निरन्तर आणि आदरयुक्त प्रयत्नानें सर्व वासना धुऊन शुद्ध झालेल्या अन्तःकरणांतच भगवत्साक्षात्काराची पात्रता येते ।। २।।

टीकार्थ :- योगी जनांत श्रेष्ठ असणा-या देवा ! येथें योगी या शब्दानें निर्गुणोपासक घेतलेले आहेत. अनयति म्हणजे जो अयति अर्थात् शिथिलाभ्यासी नसून दृढाभ्यासी आहे अशा यतीच्य शुद्ध अन्तःकरणांत, अहंकार आणि चैतन्यस्वरूप यांच्या अविवेकामुळें उत्पन्न होणा-या वासनांचा स्वैर नाच होणें बंद होतें तेव्हांच तुझ्या भक्तांच्या सत्त्वमय अशा हृदयमंदिरांत तुझ्या चरणांची प्राप्ती होते. जरी साक्षात्कारापूर्वीही भगवत्स्वरूप सर्वत्र विद्यमान असतेंच, तरी गळ्यांतील गळसरीप्रमाणें त्याची प्राप्ती जाणावी. कारण जर चरणांचा उदय आणि अस्त होतो असें मानिलें तर त्यांनाही घटादिपटादीप्रमाणें अनित्यत्व येऊं लागेल.

‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते’ हें श्रुतिवाक्य येथें प्रमाण आहे. अर्थात् वासनांच्या अस्तित्वानें तदनुसारें अभीष्टलोकप्राप्ति होते आणि वासनांच्या अभावींच ब्रह्मप्राप्ति होते हें सिद्ध जाणावें.

वेदांतील मुण्डकोपनिषदांतील ‘कामान्यः कामयते’ या वाक्यांत हेंच सांगितलें आहे.

भगवच्चरणोदयाचें वर्णन करितात - तो, मध्यमाधिकारी भक्तांचें अविद्यादिकांपासून रक्षण करितो. ‘तेषामेवानुकम्पार्थें’ या गीतावचनांत हेंच दर्शविलें आहे. ।। २।।

वासनांवर जय मिळविण्यासाठीं देवा तुमच्या भक्तीचीच आवश्यकता आहे असें सांगतात. -

भवति भावभवोऽवभवो यदा भवति कामनिकामहतिस्तदा।।
भवति मानवमानवदुत्तमे भवतिरोधिरतो विरतोत्तमे।।३।।

अन्वयः - यदा भवति अवभवः भावभवः भवति तदा कामनिकामहतिः भवति। अतः (ऊर्ध्वं) विरतोत्तमे मानवमानवदुत्तमे भवतिरोधिः भवति।।३।।

अर्थ :- जेव्हां भवपीडेला तुच्छ समजणा-या तुमच्या भक्तीचा उदय होतो तेव्हांच वासनांचा समूळ नाश होत असतो । आणि मानवांमध्यें मान्यतम अशा उत्तम सौख्याविषयींही विरक्त असलेल्या त्या थोर पुरुषाचा संसारही लय पावतो।।

सारांश :- भगवद्भक्तीच्या योगानेंच वासनाक्षय होतो आणि वैराग्य होऊन कृतकृत्यता प्राप्त होते ।। ३।।

टीकार्थ :- श्रीगुरुमहाराज ! ज्या वेळेस, ज्याच्या योगें जन्ममरण परंपरारूप संसारच नाश पावतो, अशा तुमच्या विषयीं अष्ट सात्विकभावल्लक्षण दृढ भक्तीचा उदय होतो. त्या वेळेस मानवांत श्रेष्ठ अशा ब्राह्मणांतही गरुड पुराणंतील (मनु.). भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठा... कर्तृषु ब्रह्मवादिनः’ या वाक्यांप्रमाणें सर्वश्रेष्ठ असलेल्या ब्रह्मनिष्ठ भवद्भक्त महापुरुषाच्या

अन्तःकरणंतील वासनांचा आत्यंतिक विनाश होतो. याप्रमाणें वासनानाश होऊन ब्रह्मलोकांत उत्तम सुखांविषयींही विरक्त असलेल्या आल्या भक्ताच्या अन्तःकरणंत शुद्ध ज्ञानोत्तर चतुर्थ भक्तीचा उदय होतो आणि त्यानंतरच जन्ममरणरूप संसार निवृत्त होतो. अर्थात् मिथ्या अशा अहंममताभिमानापासून प्रादुर्भूत होणा-यास संसारच उरत नाहीं. याप्रमाणें परंपरेनें आपल्या भक्तीनेंच परमपदप्राप्ति होते. हेंच 'नायमात्मा' या कठोपनिषदांतील वचनांत सांगितलें आहे. 'पुरुषः स परः पार्थ' या गीतावचनांतही हेंच वर्णिलें आहे. अर्थात् ज्ञानोत्तर होणारी हेतुरहित निस्सीम प्रेमस्वरूप भक्तीच येथें चातुर्थिकी भक्ति जाणवी असें 'विमुच्य निर्ममः शान्तो' इथपासून 'मद्भक्तिं लभते पराम्' इथपर्यंत गीतेच्या भाष्यांत भाष्यकारांनीं स्पष्ट दाखविले आहे.।। ३।।

अशा शुद्ध भक्तीचा उदय होण्यासाठीं सत्संगाची आवश्यकता आहे हें पुढील पद्यांत सांगतातः-

तव सतां वसतां मनसाऽनसा प्रपदयोः पदयोरजसांजसा।।
सुसहितस्तव स हितस्तव तावता यदवतारवता जनताविता।।४।।

अन्वयः- अनसा मनसा तव प्रपदयोः वसतां सतां पदयोः रजसा सुसहितः अञ्जसा स तव हितः। यद् अवतारवता (भवता) जनता अविता(अस्ति)।।४।।

अर्थ :- रथाप्रमाणें वेगशाली अशा मनानें तुझ्या चरणीं लीन असणा-या संतांच्या पादरजाचा आश्रय करणारा तो भक्त शीघ्रच तुम्हाला प्रिय होतो; कारण, अनेक अवतार घेऊन तुम्हीं भक्तजनांचें रक्षण केलें आहे।।

सारांशः- भगवद्भक्त अशा सन्तांच्या कृपेनेंच भगवद्भक्तीचा लाभ होऊन भगवत्प्रीति सम्पादन करितां येते ।। ४।।

टीकार्थ :- श्रीसद्गुरुमहाराज ! वेगशाली शकटाप्रमाणें चंचल अशा मनानेंही तुमच्या चरणाग्राच्या ठिकाणीं निरंतर वास करणा-या संतांच्या चरणरजानें युक्त असलेला कुणीही भाग्यशाली मानव तुम्हाला अत्यंत प्रिय असतो. असें भागवतांतील 'सत्संगलब्धया भक्त्या' या आणि 'न तथा मे प्रियतम' या श्लोकांत सांगितलें आहे. या भगवत्प्रियत्वाची उपपत्ती दर्शवितात - 'ज्या कारणास्त मत्स्यादि अवतार धारण करून आपण सज्जनांचें रक्षण केलें आहे' - अर्थात् सज्जनांचें रक्षण हें भगवदवताराचें प्रयोजन सुचविलें आहे. सत्पुरुषांच्या चरणरजोलाभानेंच भक्तीचा लाभ होतो व परंपरेनें मुक्ति प्राप्त होते. त्यावरून केवळ आपल्या बुद्धीच्या जोरावर केलेला ब्रह्मविचार फळत नाहीं हें दर्शविलें आहे.

'आचार्यवान्' 'तद्विज्ञानार्थं' 'यस्य देवे' 'नैषा मतिः' या शेंकडो श्रुतिवचनांवरून हें सिद्ध आहे. 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' गुरुं विना न श्रवणं' 'रहूगणैतत्ततसा' इत्यादि स्मृतिपुराणवचनांवरूनही हेंच सिद्ध होतें ।। ४।।

'असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्योदि वचनांनीं विकारातीत अद्वितीय आणि सद्रूप आत्म्याचें असंगत्व सांगितलेलें असलें तरी पुढील प्रमाणें त्यालाही सम्बन्धित्व येतें. कारण समवाय, संयोग आणि तिसरा अध्यासमूलक असे तीन प्रकारचे संबंध असतात. त्यांपैकी अवयव

आणि अवयवी, गुणगुणी, क्रियाक्रियावान्, जातिव्यक्ति आणि नित्यद्रव्यविशेष यांचा संबंध समवाय असतो. अर्थात् आत्म्याचा शरीरादिकांशीं अवयवावयविभावादिमूलक समवाय संबंध होऊं शकत नाहीं. परस्परांहून भिन्न असलेल्या दोन द्रव्यांचा परस्परांशीं संयोग-संबंध होतो. जसें नगारा आणि दण्डाचा संयोग. पण सिद्धांतांत आत्म्याचें द्रव्यत्व मानिलें नसल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं संयोगसंबंधही संभवत नाहीं. जरी कांहीं नैयायिक आदींनीं 'आत्मा हा आकाशाप्रमाणें रूपरहित द्रव्य असून त्यावरील शब्दाप्रमाणें आत्म्याच्या ठिकाणीं चैतन्य हा गुण' असें मानिलें असलें तरी तें योग्य नाहीं, कारण आत्मा हा नित्य, विभु आणि विकारातीत आहे. (आकाश हे सुद्धा सिद्धान्तिमतांत अनित्य आहे.) आतां रज्जुसर्प, शुक्तिरजत, स्थाणुपुरुष अथवा आकाश आणि नीलवर्ण यांचा जसा काल्पनिक संबंध असतो तसा आत्म्याचा आणि देहेन्द्रियांचा अध्यासमूलक संबंध मात्र संभवतो. अध्यास म्हणजे 'एका वस्तूचा अन्य वस्तूवर भ्रमानें होणारा आभास.'

जड अहंकार आणि चेतन आत्मा यांना संमिलित अशा एका 'मी' इत्याकारक प्रत्ययांत विषयत्व दिसतें, त्या अर्थी आत्मा आणि देहेन्द्रियादिकांचा अन्यान्याध्यासमूलक सम्बन्ध होय. आणि या अध्यासाचा निरास वर्णाश्रमविहित नित्यनैमित्तिककर्मांच्या निष्काम अनुष्ठानानें चित्तशुद्धिपूर्वक साधनचतुष्टय प्राप्त होऊन महावाक्यांच्या विचारापासून झालेल्या तत्त्वज्ञानानेंच होतो असा सिद्धान्त आहे. 'शमाद्युपेतः स्यात्' आणि 'अग्निहोत्रादि' या सूत्रांत हाच सिद्धान्त स्पष्ट केला आहे.

'मंत्रेषु कर्माणि' आणि 'यस्याग्निहोत्रं' या मंडुकश्रुतीवरूनही निष्काम कर्माची चित्तशुद्धीसाठीं आवश्यकता स्पष्ट दिसून येते. अभियुक्त आचार्यांनींही ''जोपर्यंत 'अहं ब्रह्म' हे वाक्यार्थज्ञान दृढ होत नाहीं तों पर्यंत साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन साधकानें श्रवणादिकांचा अभ्यास केला पाहिजे'' असें म्हटलें आहे.

आतां साधनचतुष्टयाचें निरूपण करूं :- नित्य आणि अनित्य वस्तूंचा विवेक, ऐहिक आणि पारलौकिक फलभोगाविषयीं वैराग्य, शमादि सहा साधनें आणि मोक्षाची तीव्र तळमळ हीं तीं चार साधनें होत. अर्थात - श्रुतिस्म्रतिपुराणादिकांवरून ब्रह्म हेंच खरें असून जगत् असत्य आहे असें निरपेक्ष ज्ञान म्हणजे नित्यानित्यवस्तुविवेक. इहलोकांतील स्रक्चंदनादिविषयभोग आणि स्वर्गांतील अप्सरांसह दिव्य सुखांचा उपभोग या दोहोंविषयीं अत्यन्त घृणा म्हणजेच इहामुत्रार्थफलभोगविराग होय. शम दम तितिक्षा श्रद्धा आणि समाधान ही शमादि षट्क सम्पत्ति होय. शम म्हणजे श्रवणादिकाव्यतिरिक्त इतर क्रियापासून मनाला निवृत्त करून आत्मविषयक श्रवणादिकांमध्येंच लावणें. ज्ञानेन्द्रियें आणि कर्मेन्द्रियें यांचा निग्रह म्हणजे दम. प्रथम निष्कामकर्माचरण करून सा-या व्यवहाराचा लोप झाल्यावर विधिपूर्वक संन्यास करणें म्हणजेच उपरति.

प्रारब्धानें प्राप्त होणा-या सुखदुःखांचे आघात सहन करणें हीच तितिक्षा. आचार्य आणि वेदान्तवाक्याच्या ठिकाणीं विश्र्वास म्हणजे श्रद्धा अनुकूल विषयांच्या ठिकाणीं चित्ताची एकाग्रता म्हणजेच समाधान.

घराला आग लागून स्वतःवर जळण्याची पाळी आली असतां स्त्रीपुत्रादिकांचा विचारही मनांत न आणतां ज्याप्रमाणें तेथून निसटण्याच्या विषयांत तळमळ लागते तशी संसारिक ताप मिटविण्याकरितां सर्व एषणांचा त्याग करणाराला जी मोक्षाविषयीं तीव्र इच्छा तीच मुमुक्षा होय.

जगांत असें दिसतें कीं, विवेक असून सुद्धां वैराग्य पूर्ण झालें नसतें. कुठें कुठेंतर हीं दोन्हीं असूनही मोक्षाच्या आड येणा-या क्रोधादिकांचे वास्तव्य असतें, यासाठीं शमादि हे आवश्यक आहेत. कुठेंकुठें तर ही तिन्ही साधनें असूनसुद्धां भेदभावनेनें उपासना करणारांना ज्ञानाधिकार दिसत नाहीं त्याअर्थी मुमुक्षेचीही अत्यन्त आवश्यकता आहे. याप्रमाणें साधनचतुष्ट्यानें संपन्न असलेल्या जीवालाच तत्त्वज्ञानांत अधिकार प्राप्त होतो.

या साधनांची प्राप्ती होणें हें सर्वथा निष्काम कर्माचरणानें प्राप्त होणा-या सत्संतीवर अवलंबून आहे, हें पुढील श्लोकांत दर्शवितातः-

कृतफलं तु विहाय विहायसा सममजं भजतामज तामसात्।।
मिलति तारकमत्र कमत्रसत्पदरजो भ्रमहारि महारि सत्।।५।।

अन्वयः- हे अज कृतफलं विहाय विहायसा समम् अजं (त्वां) भजतां तामसात् तारकं भ्रमहारि महारि सत् कम् अत्रसत्पदरजः अत्र मिलति।।५।।

अर्थ :- हे अजा, कर्मफलांचा त्याग करून आकाशाप्रमाणें सर्व व्यापक आणि विकारातीत अशा तुम्हाला अशा तुम्हाला भजणारांचा तमोमय संसारांतून उद्धार करणारें, भ्रमनिरास करून अविद्यादिकांचा नाश करणारें, मङ्गलदायक आणि म्हणूनच प्रशंसनीय असें क्लेशरहित अशा संतांचें चरणरज प्राप्त होतें।।

सारांश :- निष्काम कर्माचरणानें चित्तशुद्धि होऊन सन्तकृपा प्राप्त होते व साधनचतुष्ट्यसम्पत्तीचा लाभ होतो ।। ५।।

टीकार्थ :- फलाभिलाषारहित होऊन नित्य आणि नैमित्तिक कर्मांचे, साधनसंपत्ती प्राप्त होऊन चित्तशुद्धिपर्यंत अनुष्ठान केलें पाहिजे. त्यानंतर 'ते ह स्म पुत्रै-' या श्रुतीवरून आणि 'नैष्कर्म्यसिद्धिं' या स्मृतीवरून संन्यास करावा. कारण संचित पातकांच्या नाशासाठीं नित्य नैमित्तिक कर्मांचें अनुष्ठान केलेंच पाहिजे. 'वीरहा वा' या श्रुतीवरून कर्मे न केल्यास प्रत्यवायही सांगितला आहे. श्लोकांतील 'कृतफलं विहाय' याचा हा अर्थ आहे. तेथील 'तु' शब्दानें निषिद्ध आणि काम्य कर्माची व्यावृत्ति सुचविली आहे. कारण मुंडकोपनिषदांत या कर्माची निंदा केली आहे. अर्थात् मुमुक्षूनें नित्यनैमित्तिक कर्मांचें केवळ ईश्वरार्पण बुद्धीनेंच अनुष्ठान करावें, त्यायोगें बन्ध न होतां चित्तशुद्धी होईल. 'कुर्वन्नेवेह' इत्यादि शेकडों श्रुति स्मृतिवचनांवरून हें सिद्ध होतें.

अजा ! श्रीसद्गुरुमहाराज ! आकाशाप्रमाणें व्यापक अशा आपली निष्कामकर्माचरणरूप स्वधर्मानुष्ठानानें सेवा करणा-या भक्तांना तमोरूप संसारापासून तारणारें सुखमय असें संतांचें रज प्राप्त होतें, ते सत्पुरुष अविद्यादिक्लेशापासून त्रास पावत नाहींत आणि 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः' या गीतोक्तीप्रमाणें ते स्थितप्रज्ञ जीवन्मुक्तच असतात.

संतांचें पदरजही विवर्त भ्रमाचें हरण करणारें असून अविद्यादि मोठमोठ्यांचें नाशकारक असतें, (विवर्त म्हणजे अधिष्ठानानें संतसमागम होऊन साधनचतुष्टयप्राप्ति होते आणि पूर्वोक्त क्रमानुसारें मोक्षलाभ होतो. ।। ५।।

याप्रमाणें पांचव्या श्लोकांत निष्कामकर्माच्यायोगें संतसमागमाचा लाभ सांगितला. चौथ्या आणि तिस-या श्लोकांत सत्संगानें भक्तीचा लाभ होऊन वासनानाश होतो हें दाखविलें, दुस-या श्लोकांत तटस्थलक्षणानें लक्षित अशा ब्रह्माची तटस्थ आणि स्वरूप लक्षणें दाखवून स्तुति करण्यांत येत आहेः-

तदजरामर कोशविलक्षणं सदज धीगुणवेत्तृ कलक्षणम्।।
भुवनहेत्वघहृत्त्रिपुरादिकं तव न जातु पदं कुपुराधिकम्।।६।।

अन्वय :- हे अजरामर अज, कोशविलक्षणं सत् धीगुणवेतृ कलक्षणं भुवनहेतु अघहृत् त्रिपुराधिकं तव तत् पदं जातु कुपुराऽऽधिकं न।।६।।

अर्थ :- हे अजरामर परमेशा ! अन्नमयादि पंच कोशांहून विलक्षण सत्य, बुद्धिवृत्तीचें साक्षिस्वरूप, आनन्दमय, जगत्कारण, भक्तांच्या पातकांचा नाश करणारें, तिन्ही देहांहून निराळें असें तें तुमचें पद, असत्, जड आणि दुःखरूप अशा देहत्रयांच्या उपाधीनें लिप्त नाहीं।।

सारांश :- परमेश्र्वराचें स्वरूप सर्वसाक्षी, द्वैतभ्रमाचें अधिष्ठान, सच्चिदानन्दमय, अर्वानर्थनिवारक आणि स्वप्रकाश आहे असें तटस्थ लक्षण येथें सांगण्यांत आलें आहे।। ६।।

(या श्लोकांतील पदांनीं गायत्रीमन्त्रार्थ सूचित केला आहे, तो श्री.महाराजांच्या व्याख्येमध्यें पहावा।)

टीकार्थ :- अजरामर या सम्बोधनानें निर्विकारत्व दर्शविलें हेंच तटस्थ लक्षण होय. अन्नमयादि पांच कोशांहून निराळें, नित्यनिरंतर एकरूप, जाग्रत्स्वप्न आणि सुषुप्तिरूप बुद्ध्यवस्थांचेठायीं, असें ब्रह्म आहे. हेंच साक्षित्व 'त्रिषु धामसु' या श्लोकांत सांगितलें आहे. तेथें 'जो मी स्वप्नद्रष्टा होतों व मला कांहीं समजलें नाहीं आतां तोच मी जागा झालों आहें' असा सर्वांचा अनुभव असल्यामुळें अन्वय अनुमानानेंच साक्षीचं एकत्व सिद्ध होतें. साक्षीचा कोठेंही अभाव नसल्यानें व्यतिरेकी अनुमान येथें लागू होत नाहीं.

पुनः तें ब्रह्म सुखस्वरूप आणि सर्व भुवनांचें कारण असून भक्तपापहारक आहे. धातूंनीं पूरित होणा-या देहरूपी पुरापेक्षां विलक्षण असें तुमचें स्वरूप अत्यंत शुद्ध असल्यानें केव्हांही कुत्सित अशा शरीरपुरींत असणा-या कामक्रोधादि आधीनें युक्त नसतें.

(शरीरस्थ धातूंच्या वैषम्यानें स्थूल देहास ज्वर येतो तर सूक्ष्म देहांत कामक्रोध प्रादुर्भूत होतात आणि यांचें कारण बीजभूत अज्ञान कारण देहांत असतें.)

याप्रमाणें तटस्थलक्षणानें युक्त असें ब्रह्मस्वरूप वर्णन केलें.

या श्लोकांतील पदांनीं गायत्री मंत्रार्थही सुचविला आहे. कोशविलक्षण असें उपधिरहित ब्रह्म हाच तत् पदाचा अर्थ. भुवनहेतु येथें सर्गस्थितींचें ही उपलक्षण असल्याकारणानें सर्व

प्रपंचभ्रमाच्या उत्पत्तीचें अधिष्ठान असा सवित्रपदार्थ झाला. कलक्षणम् यानें अविद्यादि दोषांचें भर्जन करणारा भर्गपदार्थ सुचविला. 'त्रिपुराधिकम्' या व्यापक उक्तीनें अखण्ड चैतन्यरूप देवपदार्थ दर्शविला. 'कुपुराधिकं जातु न' यायोगें तिन्ही देहांतील ज्वरांचा स्पर्शही नसल्यानें निर्गुण व निर्विकार स्वरूपचिंतनात्मक ध्यानपदार्थ वर्णिला. पदशब्दानें यत्पदाचा अर्थ सुचविला. अ म्हणजे विष्णु, त्यापासून झालेले जीव म्हणजे अज, त्यांच्या धीगुणच्या उल्लेखानें 'धी' पदार्थ सुचविला तर त्यांचें साक्षिभूत असा अर्थ असलेलं 'तद्वेत्तृ' हें पद चोदना दर्शवितें. अशा प्रकारें सर्व विश्वाला साक्षीस्वरूप, एकंदर द्वैतात्मकप्रपंचभ्रमाचें अधिष्ठान, आनंदस्वरूप असून समर्थ, अनर्थांचा निरास करणारें, सर्व विश्वाला प्रकाशित करून प्रेरणा देणारें, स्वयंप्रकाश चैतन्यमात्र असें परब्रह्मच ध्येय आहे असा एकंदरींत अर्थ जाणावा.

एकंदरींत ब्रह्माचें स्वतःच्या विवर्तरूप जगाशीं रज्जुसर्पन्यायानें अध्यारोप आणि अपवादाच्या साह्यानें होणारे सामानाधिकरण्यरूप ऐक्य दर्शविलें आहे.।। ६।।

आतां स्वरूपलक्षण सांगतात :-

विविधभेदपरं सम दृश्यते त्रिविधवेदपरं कमदृश्य ते।।
पदमिदं सदु चिद्‌घनमुद्धियासदनिदं प्रजहात्यघनुद्धिया।।७।।

अन्वय :- ह् सम अदृश्य ! विविधभेदपरं त्रिविधवेदपरं सत् उ चिद्‌घनं कं इदं ते पदं उद्धिया दृश्यते। या हि अघनुत् (धीः) अनिदम् असत् प्रजहाति।।७।।

अर्थ :- शत्रु मित्र आणि उदासीन भावातीत, प्रत्यक्ष प्रमाणांचा जेथें प्रवेश नाहीं अशा सद्‌गुरु देवा ! त्रिविधभेदातीत आधि ज्ञान कर्म व उपासनाप्रतिपादक अशा तिन्हीं वेदांचें सारभूत, सच्चिदानन्द आणि नित्य अपरोक्ष अशा तुमच्या पदाला पापनाशक अशी तीच सूक्ष्म बुद्धी जाणूं शकतें; जी असत्य आणि अनात्मस्वरूप अशा प्रपञ्चाला मिथ्या समजून त्याग करिते।।

सारांश :- या पद्यांत भगवन्ताचें स्वरूपलक्षण सांगितलें आहे व तें प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचर असलें तरी शास्त्रार्थोपदेशानें सुसंस्कृत अशा विवेकयुक्त सूक्ष्म बुद्धीला ग्रहण करितां येतें असें वर्णन केलें आहे.।। ७।।

टीकार्थ :- शत्रु मित्र आणि उदासीन भावांनीं रहित अशा समस्वरूपा सद्‌गुरो ! ब्रह्म हें दोषरहित असून सम आहे असें गीतेंत म्हटलें आहे. आपण प्रमाणातीत मानिल्यास 'आत्मा द्रष्टव्यः' या श्रुतीची वाट काय अशी शंका येणें स्वाभाविक आहे (त्या प्रसंगानें प्रमाणविचार करितात.) प्रत्यक्षादि चार प्रमाणें लोकांत प्रसिद्ध आहेत. इन्द्रियांपासून होणरे प्रत्यक्ष आत्मा हा इन्द्रियगोचर नसल्यामुळें प्रत्यक्षविषय होत नाही. कारण 'न तत्र चक्षु' इत्यादि रूपानें हें पर्वतावरील धूमावरून होणारे अग्नीचें ज्ञान, तेंही आत्म्याच्याविषयीं संभवत नाहीं. कारण आत्मा 'आकाशवत्' या वचनावरून निरवयव असल्यामुळें त्याचें एकदेशदर्शन होणें शक्य नाहीं. सादृश्यांवरून होणा-या ज्ञानास उपमान म्हणतात. आत्मा हा अद्वितीय असल्यामुळें

तेंही संभवत नाही. अर्थात् उरलेले जें 'तत्त्वमस्या'दि महावाक्यरूपी शब्दांनीं मात्र आत्म्याचें ज्ञान होऊं शकतें. त्यामुळं आत्मा शब्दप्रमाणाला विषय होतो.

आप्तवाक्यालाच शब्दप्रमाण म्हणतात आणि भ्रमप्रमादादिकांनी रहित असलेल्या सत्यवक्त्या पुरुषला आप्त असें म्हणतात. असा एक ईश्वरच आहे. कारण पतंजलीच्या योगसूत्रांत वर्णिल्याप्रमाणें तो क्लेश, कर्म, विपाक आणि आशय यांनीं अस्पृष्ट असा श्रेष्ठतम पुरुष आहे. येथें अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष आणि अभिनिवेश हे पांच क्लेश होत. अनिष्ट इष्ट आणि मिश्र हीं तीन प्रकारचीं कायिक, वाचिक आणि मानस कर्मे होत. कर्मांचे जन्म, आयु आणि भोग हे तीन परिणाम म्हणजेच विपाक, त्यांनीं युक्त असलेले म्हणजेच आशय, यांनीं अस्पृष्ट अशाईश्वराचें वाक्य म्हणजेच वेद. श्रुतीनें ही तसें सांगितलें आहे. या रीतीनें आत्मा हा शब्दप्रमाणालाच गोचर होतो हें सिद्ध होतें.

श्रवण केल्यानंतर, प्रथमतः शब्दापासून संदेहरहित पण परोक्ष ज्ञान होतें. कारण परोक्ष ज्ञान उत्पन्न करून देणें हा शब्दाचा धर्मच आहे; आणि अन्वयव्यतिरेकांवरून उभारलेल्या या धर्माचें उल्लंघन करण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. त्यानंतर मनन व निदिध्यासन या सहकारि कारणांच्या योगें त्याच शब्दांपासून होणरें ज्ञान अपरोक्ष होतें. श्री भारतीतीर्थांनीं म्हटलेंच आहे - विचारापासून परोक्ष आणि अपरोक्ष असें दोन प्रकारचें ज्ञान होतें आणि अपरोक्ष साक्षात्कारांतच शब्दजन्य ज्ञानाचे पर्यवसान होतें. याच अभिप्रायानें म्हणतात - 'हे अदृश्या, शब्दावांचून अन्य प्रमाणाला विषय न होणा-या सद्‌गुरो आपलें पद; पत्र-पुष्प-फलाप्रमाणें कारण वृक्षाचीं पानें, फळें, पुष्पें इत्यादि हे स्वगत भेद होत. आपण निरवयव असल्यामुळें तो भेद आपणांवर नाहीं. ज्याप्रमाणें अन्य वृक्षापासून असणारा भेद हा सजातीय भेद असतो, आपण आनन्दैकरस आहांत, कोणत्याही प्रकारचें वैलक्षण्य आपल्या ठिकाणीं नाहीं. त्याअर्थी तोही भेद संभवत नाहीं. कारण आपणापेक्षां अन्य सर्व असत् असल्यानें - मिथ्याच असल्यानें आपण अद्वितीय आहांत. तसेंच ज्ञान, उपासना आणि कर्मप्रतिपादक काण्डत्रयरूप जे वेद त्यांचें प्रतिपाद्य आपलें पद आहे, कारण सर्व वेदांचें तात्पर्य परब्रह्माच्याच ठिकाणीं आहे. आपलें पद इदंप्रतीतीला विषय अर्थात् स्वयंप्रकाश आणि अपरोक्ष आहे. कारण, इदं शब्दाचा अपरोक्ष आणि तत् शब्दाचा परोक्ष या अर्थी उपयोग करितात. विद्यारण्यस्वामींनीही 'अयम्' या महावाक्यस्थ इदं शब्दानें स्वप्रकाशापरोक्षत्व अभिप्रेत आहे, असें म्हटलें आहे. अशा प्रकारें भेदातीत आणितेच ब्रह्म आहे असा पुढें अन्वय जाणवा. याविषयीं मांडूक्य श्रुति प्रमाण आहे. अर्थात् 'अयमात्मा ब्रह्म' या अथर्ववेदांतील महावाक्याचा अर्थ या श्लोकांत सुचविला आहे.

आपलें स्वरूप कं म्हणजे निरतिशय सुखरूप असून सत् म्हणजे कालत्रयानें अबाधित आहे. अखिलजगानें साक्षी असलेल्या ब्रह्माचें बाधरहितत्व हेंच सत्यत्व आहे असें सांगितलें आहे. तसेंच तें चिद्‌घन म्हणजे चैतन्यैकरस आहे. याप्रमाणें 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इ. वाक्यार्थही सुचविला आहे. असें तुमचें पद अघनुत् म्हणजे पापपुण्यरूपी बन्धहरण करणारें आहे. भगवंतानीं 'बुद्‌ध्या युक्तो' इत्यादि श्लोकांतून पापपुण्यराहित्य सांगितलें आहे कारण मुमुक्षूला पापाप्रमाणें पुण्य हेंही बन्धनकारकच आहे, म्हणूनच 'त्यज धर्ममधर्मं च' येथें

अधर्माबरोबर पुण्यरूपी धर्माचाही त्याग उपदेशिला आहे. अर्थात् मोक्षाला प्रतिबन्धक अशा अपायांचें हरण करणारी अशी, स्वरूपापेक्षां विलक्षण असलेल्या असत् आणि जड देहदिकांचा मिथ्या म्हणून त्याग करिते अशा बुद्धीलाच तें स्वरूप गोचर होतें. म्हणूनच कठोपनिष्दांत स्पष्ट म्हटलें आहे कीं 'सर्व भूतांचे ठायीं गुप्त रूपानें वसत असलेलें आत्मतत्त्व स्थूल बुद्धीला विषय होत नसलें तरी ज्ञान्यांना शास्त्राचार्योपदेशानें संस्कृत आणि सूक्ष्म म्हणजे अत्यंत सात्विक असलेल्या बुद्धीच्या योगें तें ज्ञात होत असतें' अर्थात् अशा आत्मतत्त्वाचे ज्ञान झाल्याबरोबर सर्व ज्ञात होतें. बृहदारण्यकांत 'या आत्म्याचेंच दर्शन करावें आणि त्यासाठीं सोहंभावात्मक श्रवणादिकांचा अभ्यास अल्पही भेददृष्टी न ठेवतां करावा. कारण अल्प भेददृष्टीपासूनही भय उत्पन्न होतें' असें सांगितलें आहे. 'द्वितीयापासूनच भय होतें' असें पण श्रुतिवचन आहे. अशा परब्रह्मस्वरूप आपल्या पदकमलाच्या दर्शनानें सर्व अनर्थनिवृत्ति होते असें 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' आणि 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः' इ. श्वेताश्वतर आणि मुण्डकादि उपनिषदांतून वर्णन केलें आहे।। ७।।

याप्रमाणें सच्चिदानन्दस्वरूप परब्रह्मापासूनच उत्पन्न झालेल्या जीवांना वस्तुतः ब्रह्मरूपप्राप्ति आणि त्यामुळें सर्व अनर्थनिवृत्ति होते असें सांगितलें. हेंच 'ब्रह्मरूप होऊन ब्रह्मांत मिळतो,' 'शोकाच्या पार तरून जातो' इ. श्रुतींनीं सांगितलें आहे.

आतां असा विचार प्राप्त होतो कीं, परमात्म्यापासून सर्व जगत् उत्पन्न होतें त्याअर्थी आत्मा हा कुंभकारादिकाप्रमाणें जगाचा कर्ता (निमित्त मानावा कीं, जगद्रूपानें विकार पावतो (उपादान) असें समजावें ? चैतन्यैकरस आत्मा क्रियारहित असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं बाहेरील मृत्तिकादिद्रव्यांनीं युक्त असलेल्या कुम्भकारादिकाप्रमाणें त्याला कर्ता मानतां येत नाहीं. 'निष्कलं निष्क्रियं' इत्यादि श्रुतीनें हें सांगितलें आहे. बरें तो जगद्रूपानें विकृत होतो असें म्हणावें तर तेंही योग्य नाहीं; कारण 'आकाशवत्' इ. श्रुतीवरून आत्म्याचें अपरिणामित्व सिद्ध होतें. बरें नैयायिकाप्रमाणें, नित्य असलेलें पृथिव्यादिभूतचतुष्टयाचे परमाणूच जगदुत्पादक आहेत असें मानावें तर तेंही ठीक नाहीं. कारण, स्रष्टीपूर्वी ईश्वरच असल्यानें त्यांचाही अभावच असतो. 'सृष्ट्यारंभीं एक आत्मतत्त्वच होतें' असें ऐतरेय श्रुति सांगत आहे. सांख्यसिद्धांताप्रमाणें प्रकृतीलाच जगत्कारण मानतां येत नाहीं. कारण ती जड असल्यानें तिच्या इकाणीं कार्य करण्याचें सामर्थ्य नाहीं. तर मग जड जगाची उत्पत्ति झाली कशी ? याचें उत्तर असें आहे कीं -

लोकांत जड रथादिकांच्या ठिकाणीं आपलें कार्य उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य दिसन नसून चेतनाच्या अधिष्ठानानेंच कार्यकर्तृत्व दिसतें; तसेंच परमात्म्याच्या ईक्षणामुळें जड मायेपासून ही जगाची उत्पत्ति पाण्यांतील बुडबुडयाप्रमाणें विवर्तन्यायानें मानितां येते. कारण जग हें चेतन आणि अचेतन उभयस्वरूप आहे. 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादि अनेक श्रतिस्मृतिवचनांवरून हें सिद्ध होतें.

याप्रमाणें आत्मस्वरूपापासून विवर्तन्यायानें उत्पन्न झालेल्या संसारी जीवाच्या परमकल्याणार्थ केलेल्या या स्तोत्राचें तात्पर्य निश्र्चित करून इष्टसिद्धीसाठीं इष्टदेवतेची प्रार्थना करीत या फलदायक स्तोत्राचा उपसंहार करितात :-

अजनमोहनमोह नमो ह नः प्रिय नियोजय तेन यतेन ते।।
य इह वेदनिवेदनि वेद वेत्त्यजपदं जपदंतपदं पदम्।।८।।

अन्वय : हे अजनमोहनमोह यतेन! ते नमः। हे प्रिय तेन ते पदेन नियोजय। यः वेदनिवेदनि इदं स्तोत्रं इह वेद, (सः) जपदन्तपदं अजपदं पदं वेत्ति।।८।।

अर्थ :- अखिल जगास भूल पाडणा-या मोहाला अविषय अशा यतिश्रेष्ठा ! तुम्हाला नमस्कार असो. सर्वभूतसुहृद् देवा ! त्या तुझ्या पदाचा आम्हास लाभ करून दे. जो सर्व वेदांच्या अर्थाचें प्रतिपादक असें हें स्तोत्र यथार्थ रूपानें जाणतो, त्यास योग्याचें परमध्येय आणि ध्यानानें योगिजन ज्याची प्राप्ति करून घतात त्या तुमच्या स्वरूपाचा साक्षात्कार प्राप्त होतो.

ॐ तत्सत्।। गुरोः कृपैव केवलम्।।

टीकार्थ :- महाराज, आपण अज असला तरी आपल्या इच्छेनें जन्म घेतां. अखिल जगाला मोहविण-या मोहापासून दूर आहांत; कारण आपण सर्वज्ञ आहांत. 'यः सर्वज्ञः' इत्यादि श्रुति आणि 'ज्ञोऽत एव' इत्यादि सूत्रें हेंच सांगत आहेत. आपण सर्व भूतांचे मित्र आहांत, 'द्वासुपर्ण सयुजा सखाया' इथें हें दर्शविलें आहे. जितेन्द्रिय ब्रह्मनिष्ठांचे स्वामी आहांत. सद्गुरुमहाराज, त्या आपल्या पूर्वोक्त स्वरूपाशीं आमचा योग करून द्या. (याप्रमाणें विदेह-कैवल्याची प्रार्थना करण्यांत आली आहे.) 'अज नः तेन नियोजय' येथेंही 'नः' यानें जीवरूप युष्मत्पदार्थ आणि 'अज तेन' यानें तत्पदार्थ दर्शवून 'नियोजय' यानें 'असि' पदप्रतिपाद्य ऐक्य सुचविलें आहे.

याप्रमाणें या स्तोत्रांत असम्भावनादिदोषांचें निरसन करून श्रवणादिकांच्या योगें तत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वक विजातीयप्रत्ययाच्या निराकरणानें सजातीयब्रह्मैकगोचर अशा प्रत्ययाच्या प्रवाहीकरणरूप जें तत्वंपदांतील लक्ष्यार्थरूप चैतन्याचें अवधारण व्हावें आणि अखण्ड असें ब्रह्मस्वरूप मला करावें अशी सद्गुरुचरणीं प्रार्थना केली आहे.

संशयभावना, असंभावना आणि विपरीतभावना हे तीन तत्वज्ञानांतील प्रतिबन्ध आहेत. ज्याप्रमाणें ॠग्वेदादि अनेक शाखांतून सांगितलेल्या उपनयनादि कर्मांत भेद असतो तद्वत् भिन्न शाखांतील आत्मतत्त्वही अनेक प्रकारचें असावें ही संशयभावना वेदान्तवाक्यतात्पर्यावधारणरूप श्रवणानें नष्ट होते आणि परस्परांहून अत्यंत भिन्न आणि सत्य भासणारे जीव, ईश्वर आणि जगत् यांच्यांतील भेद खरा आणि नेहेमीं टिकणारा आहे, ही असंभावना. स्वप्नदृष्टांतादि युक्तिपूर्वक मनन केल्यानें हिचें निवारण होतें. श्रवण आणि मनन केल्यावरही अनादि वासनांमुळें जगत्सत्यत्वाचा प्रत्यय येणें ही विपरीत भावना. ब्रह्मावांचून इतर विषय मनांतही न आणतां केवळ ब्रह्माकारप्रत्ययाचें सतत अनुसंधानरून निदिध्यासनानें ती नष्ट होते. याप्रमाणें तीनही प्रतिबंध नाहींसे झाल्यावर उपक्रमादि सहा लिंगांच्या साहाय्यानें महावाक्याचें निश्चित ज्ञान (अपरोक्षसाक्षात्कारस्वरूप) होऊन मुक्ति प्राप्त होते.

उपक्रम-उपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल, अर्थवाद आणि उपपत्ति अशीं तीं सहा लिंगें होत. उदाहरणार्थ - छान्दोग्योपनिषदांत - 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' असा आरम्भ करून 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' असा अखण्डैकरसरूप आत्म्याचाच उपसंहार केला आहे. त्याचाच 'तत्त्वमसि' असा नऊ वेळां अभ्यासपूर्वक उपदेश केला आहे. त्या अखण्डैकरसरूपी आत्म्याचें प्रत्यक्षादिप्रमाणांना विषय न होणें हीच त्याची अपूर्वता आहे. 'तस्य तावदेव चिरं' या वाक्यानें प्रारब्धकर्मभोगानन्तर तत्त्वज्ञानोत्तर विदेहकैवल्य प्राप्त होणें हेंच फल होय. 'वाचारंभणं... मृत्तिकेत्येव सत्यम्' हा दृष्टान्त सांगितला आहे.

१. सृष्टि, २. स्थिती, ३. प्रलय, ४. प्रवेश, ५. नियमन, ६. पदार्थपरिशोधन आणि ७. फल यांचे प्रतिपादन करणारे सात अर्थवाद होत. त्यांत 'तस्माद्वा... आत्मनः' इत्यादि सृष्टी प्रतिपादन करणा-या श्रुति; आकाशादिकांची उत्पत्ति ब्रह्मापासून आणि ब्रह्मांतच त्यांची स्थिती आणि लय होत असल्यानें मृत्तिकेंतच उत्पत्ति, स्थिति आणि लय पावणाश्रया घटाचा जसा मृत्तिकेशीं वास्तविक अभेदच असतो, तद्वत् आकाशादिकांचीही कारणस्वरूप अशा ब्रह्माशीं अभिन्नता दर्शवितात; आणि महावाक्यांत सांगितलेलें ब्रह्माचें ऐक्य सिद्ध करितात. 'तत्सृष्ट्वा तदेव' इत्यादि श्रुति पंचीकृत भूतांपासून झालेल्या स्थूल शरीरांत ब्रह्माचाच जीवरूपानें प्रवेश वर्णन करीत महावाक्यप्रतिपादित जीवब्रह्मैक्याचेंच प्रतिपादन करितात. येथें प्रवेश म्हणजे अवच्छेदपक्षांत घटकाशादिकाप्रमाणें आणि प्रतिबिंबपक्षांत जलांतील प्रतिबिम्बित चन्द्राप्रमाणें जाणावा. नाहींतर बाहेरून घरांत प्रवेश करणा-या देवदत्तादिकाप्रमाणें प्रवेश मानिला वर ब्रह्माचें विभुत्व सिद्ध होणार नाहीं. 'अग्निर्यथैको' इत्यादि श्रुति आणि 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्' हें सूत्र ब्रह्माच्या जगद्व्यापकत्वाविषयीं प्रमाण आहे. पंचमहाभूतांचें पंचीकरण विद्यारण्यांनीं पुढीलप्रमाणें सांगितलें आहे - 'प्रत्येक महाभूताचे दोन दोन भाग करून पैकीं प्रत्येक भूताच्या अर्ध्या भागाचे चार भाग करावे आणि एक एक तो अष्टमांश भूतभाग दुस-या अर्ध्या भूतभागांत मिळवावा, याला पंचीकरण म्हणतात.

'पांच ज्ञानेन्द्रियें, पांच कर्मेंद्रियं, पांच प्राण, मन व बुद्धि हीं सतरा तत्त्वें मिळून सूक्ष्म लिंगशरीर होत असतें. याप्रमाणें सूक्ष्म आणि स्थूल शरीरें जाणावींत.

'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्योदि भेद श्रुति दर्शविते व ब्रह्म आणि पृथिव्यादिकांचा अत्यन्त भेद मानिल्यास नियम्यनियामकभाव उपपन्न होणार नाहीं. यावरून अभेद सिद्ध करते. 'यदग्ने रोहितं रूपम्' इत्यादि श्रुति तत्त्वंपदार्थरूप जीव आणि ईश्वर यांमधील विरुद्ध धर्मांचा निरास करून त्यांचें ऐक्यच दर्शवितात.

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादि शेंकडों श्रुतिवचनें जीवब्रह्माभेदज्ञानाचें आत्यन्तिक निःश्रेयसस्वरूप फल सांगणारीं असून फलप्रदर्शनाच्याद्वारें ऐक्यच विवक्षित आहे असें दाखवितात. हें अर्थवादनामक पांचवें लिंग आहे.

याप्रमाणें उपक्रमादिलिंगांच्या मदतीनें तात्पर्यनिश्चयरूप श्रवणादिकांच्या योगानें 'तत्त्वमसि' या महावाक्याचें अखण्डज्ञान-पुढीलप्रमाणें-लक्षणेनें होत असतें.

या महावाक्यांतील पदांचा परस्पर सामानाधिकरण्य हा संबंध आहे. आणि पदार्थांचा विशेषणविशेष्यभावसंबंध असून लक्ष्यार्थप्रत्यगात्म्याचा त्यांच्याशीं लक्ष्यलक्षणभावरूप संबंध आहे. जसें 'तो हा देवदत्त' इथें 'तो' आणि 'हा' या दोन पदांची देवदत्तपिण्ड या एका अर्थांत वृत्ति आहे यास त्यांचें सामानाधिकरण्य म्हणतात - तसें तत् आणि त्वं यांचेंही जाणवें. तसेंच 'तो' - त्या वेळेस अमक्या स्थळीं पाहिलेला आणि 'हा'-येथें आणि या वेळेस असलेला अशा देशकालविशिष्ट व्यक्तिवाचक 'सः' आणि 'अयम्' या शब्दांच्या अर्थांचा परस्पर विशेष्यविशेष्णभाव संबंध होतो, कारण ते दोघेही परस्परांचे व्यावर्तक आहेत. तद्वत् सर्वज्ञत्व आणि परोक्षत्व यांनीं विशिष्ट चैतन्याचा वाचक तत् शब्द आहे आणि 'त्वं' शब्द किंचिज्ञत्व अपरोक्षत्वांनीं युक्त चैतन्याचा. या दोन्ही पदार्थांना परस्परव्यावर्तकत्व असल्योनें यांचा विशेष्यविशेषणभाव होतो. तसेंच 'सः' आणि अयम्' या पदांनी अथवा त्यांच्या अर्थांनीं जेव्हां पिण्डच विवक्षित असतो तेव्हां विरुद्ध असलेल्या देशकालादि अंशांचा त्याग करून अविरुद्ध असलेला देवदत्त हाच अर्थ लक्ष्य असतो, म्हणून त्यांचा जसा व्यक्तीशीं लक्ष्यलक्षणभाव मानितात तसें 'तत्त्वं' हीं पदें किंवा यांचे अर्थ जेव्हां अखण्डसच्चिदानन्दरूप अर्थात् विवक्षित असतात. तेव्हां विरुद्ध असलेल्या अंशांचा त्याग करून अविरुद्ध शुद्ध चैतन्यरूप अर्थ लक्ष्य असल्यानें त्यांचा लक्ष्यलक्षणभाव संबंध सिद्ध होतो. सरळवाक्यार्थासाठीं मुख्यवृत्ति. नीलकमल येथें - अभेद गौण असल्यानें - गौण वृत्ति आणि लक्ष्यार्थासाठीं लक्षणावृत्तिअशी तीन प्रकारची वृत्ति. (म्हणजे शब्दाचा अर्थाचें ज्ञान करून देणरा संबंध). प्रकृतस्थळीं (तत्त्वमसि येथें) लक्षणावृत्तिच घ्यावी असें शिष्टांचें म्हणणें आहे. उदाहरणार्थ - 'एकाच पदार्थांत प्रत्यक्त्व परोक्षत्व इत्यादि धर्म हें विरुद्ध असल्यानें तेथें लक्षणेचीच प्रवृत्ति होते. केवळ मुख्य अर्थाची विवक्षा केली असतां जर प्रमाणान्तराशीं विरोध येत असेल तर मुख्यार्थाशीं संबंध असलेल्या अर्थाची प्रतीति जिच्या योगें होते ती लक्षणा.''

ती लक्षणा तीन प्रकारची आहे. गंगायां घोषः अर्थात् गंगेवर (गंगातीरावर) गवळीवाडा. इथें (मुख्यार्थ त्याग कर्तव्य असल्यामुळें) जहल्लक्षणा मानावी. 'कावळयांपासून दहीं राख' येथें (कावळे, कुत्रे, मांजर इत्यादि विवक्षित आहेत, लक्ष्यार्थाबरोबर मुख्यार्थाचाही संग्रह असल्यानें) अजहल्लक्षणा आणि या दोहोंचें प्रक्रत (महावाक्य) स्थळीं ग्रहण करतां येत नसल्यामुळें भागत्याग किंवा जहद्अजहल्लक्षणाच जाणावी.

भाष्यकारांनींही स्पष्ट म्हटलें आहे कीं - '' 'सोऽयं' इत्योदि वाक्याप्रमाणें 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यामध्यें भागत्यागलक्षणाच जाणावी.''

येथे माया, मायाप्रतिबिम्ब आणि मायेचें अधिष्ठान असलेलें शुद्ध ब्रह्म हीं तीन्ही मिळून 'तत्' पदाचा वाच्य (मुख्य) अर्थ होतो. केवळ ब्रह्म हा लक्ष्यार्थ आहे. तसेंच अविद्या (अज्ञान) तींत प्रतिबिंबित जीव आणि अविद्येचें अधिष्ठान असें साक्षिचैतप्य हीं तीन्ही मिळून 'त्वं' पदाचा वाच्यार्थ व साक्षिस्वरूप आणि कूटस्थ असलेलें ब्रह्म चैतन्यच लक्ष्यार्थ आहे. अर्थात् दोन्ही पदांचे लक्ष्यार्थ अविरुद्ध असून त्यांचें ऐक्यच महावाक्याचें खरें 'लक्ष्य' आहे. माधुर्य, पातळपणा इत्यादि गुणांनीं युक्त असलेल्या तलावांतील पाण्याचा जसा घटांतील जलाशीं अभेद असतो किंवा लाल, गरम व प्रकाशमय असलेल्या लहान दीपज्योतीचें जसें

मोठ्या प्रदीप ज्योतीशीं ऐक्य असतें तद्वत् येथेंही - शुद्ध चैतन्याचें ऐक्य - हा अखण्डार्थ लक्ष्य जाणवा.

अशा प्रकारें विरुद्ध अंश टाकून अविरुद्ध वाक्यार्थग्रहणरूपी श्रवण, मनन आणि निदिध्यासन व समाधींच्या योगेकरून तुमच्या पदांशीं (ज्याला लोक प्राप्त होतात) पदशब्दवाच्य अशा मला (प्राप्त होणरा पद्यते इति पदः) संयुक्त कर; कारण हें नियोजन किंवा संमेलनसुद्धां आपल्याच कृपेच्या आधीन आहे. 'हा आत्मा प्रवचनादिकांनीं प्राप्त होत नाहीं' इत्योदि श्रुतिवचनांनीं हें स्पष्ट सांगितलें आहे.

स्तोत्राची फलश्रुति सांगतात :- जो साधनचतुष्टयानें युक्त असलेला अधिकारी पुरुष हें वेदनिवेदनि अर्थात् उपनिषत् सिद्धान्तांचें प्रतिपादन करणारें स्तोत्र निश्चयें करून आणि यथार्थरूपानें जाणतो तो महावाक्यार्थ चिंतन करणा-या ब्रह्मनिष्ठांच्या हृदयसिंहासनावर विराजमान असणा-या, योगिगम्य आणि विकारातीत अशा भगवत्स्वरूपाला जाणतो. अशा प्रकारें प. प. श्रीमत्सद्‌गुरु वासुदवानन्दसरसवतीस्वामी महाराजांनीं स्वकृत स्तोत्रावर केलेली व्याख्या येथें समाप्ति पावली. या विवचृतीनें श्रीसद्‌गुरुस्वरूपी दत्तमहाराज प्रसन्न होवोत. ।।